

RECHTSKUNDIG WEEKBLAD

BART DE TEMMERMAN, De vergoeding van seksuele schade 1001

Rechtspraak

- Grondwet** – Gelijkheid en niet-discriminatie – **Strafvoordring** – Toegang tot het strafdossier – Burgerlijke partij Arbitragehof, 18 juli 1997 1017
- Adoptie** – Wettige redenen – Afweging van andere wettige belangen – Voorbehouden erfdeel
Cass., 31 oktober 1996 (*met noot van S. Mosselmans*, «Adoptie en het voorbehouden erfdeel van de descendentes») 1019
- Onderwijs** – Gesubsidieerde universitaire instelling – Personeel – Statuut gelijkwaardig aan personeelsstatuut van universitaire instelling van de Staat – Vastheid van betrekking – Arbeidsovereenkomst – Werkgever – Ontslagrecht – Beperking – Draagwijdte – Onrechtmatig ontslag – Vergoeding – Aard
Cass., 6 oktober 1997 (*met noot*) 1021
- Onrechtmatige overheidsdaad** – Openbaar ministerie – Beslag in strafzaken – Dieren – Verkoop van de dieren door de persoon bij wie ze waren ondergebracht – Noodzaak om snel te beslissen over het stallen van de dieren
Hof Gent, 6 oktober 1996 1022
- Verbintenissen** – Schuldvergelijking – Wettelijke schuldvergelijking – Voorwaarden – Na samenloop – Faillissement – Afstand – Aangifte van schuldvordering in faillissement
Hof Antwerpen, 10 maart 1997 (*met noot*) 1024
- Intellectuele eigendom** – Merk – Woordmerk – Onderscheidend vermogen – Verlies door het gebruik van de merkhouders
Hof Brussel, 10 juni 1997 1024
- Voorlopig bewind** – Verzoek tot aanstelling door de behandelende geneesheer – Omstandige geneeskundige verklaring door een andere geneesheer
Vred. Roeselare, 20 september 1996 1026

Rechtspraak in kort bestek

- Rechterlijke organisatie** – Onttrekking van de zaak aan de rechter – Wettige verdenking
Cass., 9 januari 1997 (*met noot*) 1027
- Rechtsmiddelen** – Voorziening in cassatie tegen een beslissing alvorens recht te doen – Beslissing een bijkomende getuige te horen – Cassatieberoep niet ontvankelijk
Cass., 13 januari 1997 (*met noot*) 1027
- Burgerlijke rechtspleging** – Conclusies – Gerechtelijke conclusietermijn – Beschikking – Geen rechtsmiddel
Cass., 24 januari 1997 1027

Kanttekening

- Guy Delvoie, Tot spijt van wie het benijdt – Over het afgelasten en opnieuw vaststellen van pleitdatum 1027

Boeken

- J.H.G. van den Broek en M.P.H. Korten, Milieu- en energieconvenanten in Nederland. Een overzicht voor de praktijk (*door A. Carette*) 1030
- L.G.M. Stevens, Elementair belastingrecht voor economen en bedrijfsjuristen. Theorieboek;
L.G.M. Stevens en S.R.A. Van Eyck, Elementair belastingrecht voor economen en bedrijfsjuristen. Praktijkboek (*door B. Peeters*) 1030
- D. Lindemans en J. Blancke, De bouw- en verkavelingsvergunning in het Vlaamse Gewest (*door A. Coolsaet*) 1031
- S.W.E. Rutten, Ervan naar Marokkaans recht. Aspecten van Nederlands internationaal privaatrecht bij de toepasselijkheid van Marokkaans erfrecht (*door J. Meeusen*) 1031
- C. Maris, E. Lissenberg, D. Pessers (red), Recht en liefde (*door P. De Hert*) 1031
- J.W.P. Verheugt, Inleiding in het Nederlandse recht (*door M. Adams*) 1032

Aangekondigd

1032

RECHTSKUNDIG WEEKBLAD

Opgericht in 1931. Hoofredacteuren: René Victor (1931-1984), Edgar Boonen (1984-1993)

VERSCHIJNT IEDERE WEEK VAN SEPTEMBER TOT JUNI

Redactie: C. Caenepeel, A. Van Oevelen,
E. Dirix, J. Laenens, J.R. Rauws,
A. Vandeplas

Redactiesecretaris: Mevr. C. Meeusen

Redactieadres: V.Z.W. Rechtskundig Weekblad
Mechelsesteenweg 210 bus 6
2018 Antwerpen
(redactiesecretariaat bereikbaar
van 9 tot 12 uur)
Tel. 03/248.49.84
Fax 03/248.08.70

Vaste medewerkers:

A. Alen
F. Aps
R. Boes
Gh. Dhaeyer
J. Erauw
P. Humblet
W. Lambrechts
J. Meeusen
H. Nys
I. Opdebeek
W. Pintens
W. Rauws
D. Simoens
G. Suetens-Bourgeois
M. van Damme
S. Van Overbeke
J. Wouters

Abonnementen, advertenties: **INTERSENTIA UITGEVERS N.V.**, Churchilllaan 108, 2900 Schoten
Tel.: 03/680.15.50 - Fax: 03/658.71.21 Abonnementprijs: 4.550 f., voor studenten 2.950 f..

Het Weens Koopverdrag

Hans Van Houtte, Johan Erauw en Patrick Wautelet (ed.)

ISBN 90-5095-021-3 - 360 blz - BEF 1.950

Op 1 november 1997 trad het Weens koopverdrag in België in werking. In minder dan 10 jaar is dit verdrag een onmisbaar instrument geworden van een rechtspraktijk die steeds meer internationaal wordt. Het verdrag is anno 1997 van kracht in 48 landen, waaronder de meerderheid van de Europese Lid-Staten.

Dit boek biedt een gedetailleerd en praktijkgericht overzicht van de bepalingen van het verdrag. Daarbij staat de vraag centraal hoe dit verdrag in de praktijk wordt toegepast en hoe het in andere landen, waar het al ruime tijd gekend is, geïnterpreteerd wordt.

Met bijdragen van:

J. Erauw, H. Van Houtte, J. Meeusen, J.H. Herbots, P. Wautelet, S. Stijns en R. Van Ransbeeck, M. Claeys, H. Van Houtte, E. Degroote; Koopverdragen. Overzicht van de ondertekeningen en bekrachtigingen (op 15 oktober 1997).

INTERSENTIA RECHTSWETENSCHAPPEN

Churchilllaan 108, 2900 Schoten (Antwerpen) - Tel.: 03/680.15.50 - Fax: 03/658.71.21

DE VERGOEDING VAN SEKSUELE SCHADE ¹

De seksuele schade maakt in de (gepubliceerde) rechtspraak nauwelijks het voorwerp uit van betwisting. Dat seksuele schade voor vergoeding in aanmerking moet komen, is evident. Omzeggens de enige vraag die in rechtspraak ² en rechtsleer ³ aan bod komt, is de vraag of seksuele schade af-

¹ Uitgewerkte versie van de voordracht gehouden op het congres «Expertalia 1997», georganiseerd te Oostende op 3 oktober 1997, door v.z.w. «Belgische vereniging van geneesheren-specialisten in de lichamelijke schade-evaluatie». Ik dank prof. W. VAN GERVEN voor zijn opmerkingen bij een ontwerp van deze tekst.

² De (gepubliceerde) rechtspraak omtrent seksuele schade is vrij beperkt. In deze bijdrage wordt verwezen naar de volgende vonnissen en arresten (in chronologische volgorde): Pol. Hollogne-aux-Pierres, 18 oktober 1955, *De Verz.*, 1956, 234; Corr. Dinant, 3 februari 1958, *De Verz.*, 1959, 580; Corr. Luik, 13 juni 1958, *R.G.A.R.*, 1958, nr. 6186; Rb. Gent, 19 maart 1962, *R.W.*, 1962-63, 1211; Corr. Bergen, 1 oktober 1973, *De Verz.*, 1974, 121; Corr. Brussel, 23 november 1979, *R.G.A.R.*, 1981, nr. 10.371; Corr. Verviers, 13 december 1979, *R.G.A.R.*, 1981, nr. 10.301; Gent, 18 maart 1980, *R.G.A.R.*, 1981, nr. 10.339; Corr. Brussel, 5 december 1980, *R.G.A.R.*, 1982, nr. 10.495; Pol. Brussel, 7 december 1982, *R.G.A.R.*, 1984, nr. 10.803; Brussel, 22 juni 1983, *R.G.A.R.*, 1984, nr. 10.847; Corr. Nijvel, 4 oktober 1984, *R.G.A.R.*, 1985, nr. 10.965; Brussel, 5 maart 1985, *De Verz.*, 1985, 507; Cass., 31 december 1985, *Arr. Cass.* 1985-86, 622; Brussel, 28 mei 1986, *De Verz.*, 1987, 168; Luik, 22 december 1986, *R.G.A.R.*, 1988, nr. 11.328; Brussel, 19 januari 1987, *R.G.A.R.*, 1988, nr. 11.378; Rb. Doornik, 4 november 1987, *R.G.A.R.*, 1990, nr. 11.752; Brussel, 1 december 1987, *R.G.A.R.*, 1991, nr. 11.862; Luik, 10 maart 1988, *R.G.A.R.*, 1990, nr. 11.735; Gent, 19 april 1988, *De Verz.*, 1989, 331; Rb. Brussel, 22 november 1988, *De Verz.*, 1989, 156; Antwerpen, 22 april 1988, *Limb. Rechtsl.*, 1988, 158 en *De Verz.*, 1990, 791; Rb. Brussel, 16 december 1988, *De Verz.*, 1989, 512; Corr. Brussel, 10 februari 1989, *R.G.A.R.*, 1990, nr. 11.789; Pol. Nijvel, 6 maart 1990, *R.G.A.R.*, 1991, nr. 11.897; Pol. Charleroi, 5 november 1990, *De Verz.*, 1991, 193; Antwerpen, 12 december 1990, *Limb. Rechtsl.*, 1991, 25; Luik, 24 januari 1991, *De Verz.*, 1991, 421 (vonnis a quo: Rb. Namen, 23 oktober 1989, *ibid.*); Rb. Gent, 8 april 1991, *De Verz.*, 1992, 153; Gent, 7 november 1991, *De Verz.*, 1992, 732; Rb. Luik, 2 maart 1992, *De Verz.*, 1992, 565; Rb. Marche-en-Famenne, 6 november 1992, *T.B.B.R.*, 1993, 403; Rb. Brussel, 31 maart 1995, *R.G.A.R.*, 1996, nr. 12.588; Antwerpen, 28 februari 1996, *A.J.T.*, 1996-97, 171, noot L. LAMINE.

³ De seksuele schade wordt vermeld of (vrijwel steeds) beknopt besproken door R. ANDRÉ, *La réparation du préjudice corporel*, Brussel, Story-Scientia, 1986 (hierna te citeren als R. ANDRÉ, *La réparation du préjudice corporel*); R.O. DALCO en F. GLANSORFF, «Examen de jurisprudence (1973 à 1979). La responsabilité délictuelle et quasi délictuelle», *R.C.J.B.*, 1981, 87 e.v. (hierna te citeren als R.O. DALCO en F. GLANSORFF, *R.C.J.B.*, 1981); R.O. DALCO en F. GLANSORFF, «Examen de jurisprudence (1980 à 1986). La responsabilité délictuelle et quasi délictuelle», *R.C.J.B.*, 1988, 391 e.v. (hierna te citeren als R.O. DALCO en F. GLANSORFF, *R.C.J.B.*, 1988); R.O. DALCO en G. SCHAMPS, «Examen de jurisprudence (1987 à 1993). La responsabilité délictuelle et quasi délictuelle», *R.C.J.B.*, 1995, 663 e.v. (hierna te citeren als R.O. DALCO en G. SCHAMPS, *R.C.J.B.*, 1995); D. DE CALLATAÏ, «L'évaluation de la réparation du préjudice corporel en droit commun (accidents non mortels)», *R.G.A.R.*, 1994, nr. 12.286 (hierna te citeren als D. DE CALLATAÏ, *R.G.A.R.*, 1994, nr. 12.286); J.L. FAGNART, «Chronique de jurisprudence. La responsabilité civile (1976-1984)», *J.T.*, 1988, 741 e.v. (hierna te citeren als J.L. FAGNART, 1988); J.L. FAGNART, *La responsabilité civile. Chroni-*

zonderlijk dan wel samen met andere bestanddelen van morele schade moet worden vergoed. Voor het overige rijzen in verband met seksuele schade, die als een morele schade wordt gekwalificeerd (zie hierna II), dezelfde vragen als omtrent morele schade in het algemeen. Hoe kan morele (extra-patrimoniale) schade toch door de toekenning van een geldsom worden vergoed? Hoe kan de eis van een vergoeding *in concreto* worden verzoend met het streven naar samenhang bij de vergoeding van morele schade? Welke factoren bepalen de omvang van de morele schade; moet bijvoorbeeld rekening worden gehouden met het verlies of de vermindering van bewustzijn van het slachtoffer?

Achtereenvolgens bespreek ik de inhoud die aan het begrip seksuele schade wordt gegeven (I), de aard van die schade (materieel of moreel) (II), de vereisten waaraan deze schade moet voldoen (III) en de wijze waarop deze schade wordt vergoed (IV).

que de jurisprudence 1985-1995, in *Les dossiers du Journal des Tribunaux*, nr. 11, Brussel, DE BOECK & LARCIER, 1997 (hierna te citeren als J.L. FAGNART, *Chronique 1985-1995*); J.L. FAGNART en R. BOGAERT, *La réparation du dommage corporel en droit commun*, Brussel, Larcier, 1994 en *Complément 1996*, Brussel, De Boeck & Larcier, 1996 (hierna te citeren als J.L. FAGNART en R. BOGAERT, *La réparation du dommage corporel en droit commun*); R. KRUIJTHOF, «De vergoeding van extra-patrimoniale schade bij inbreuk op andermans lichamelijke integriteit», *De Verz.*, 1985, 349-387 (hierna te citeren als R. KRUIJTHOF, *De Verz.*, 1985); L. SCHUERMANS, J. SCHRYVERS, D. SIMOENS, A. VAN OEVELEN en H. SCHAMP, «Overzicht van rechtspraak. Onrechtmatige daad. Schade en schadeloosstelling (1977-1982)», *T.P.R.*, 1984, 511 e.v. (hierna te citeren als L. SCHUERMANS, e.a., *T.P.R.*, 1984); L. SCHUERMANS, A. VAN OEVELEN, C. PERSYN, P. ERNST en J.-L. SCHUERMANS, «Overzicht van rechtspraak. Onrechtmatige daad. Schade en schadeloosstelling (1983-1992)», *T.P.R.*, 1994, 851 e.v. (hierna te citeren als L. SCHUERMANS, e.a., *T.P.R.*, 1994).

In België werd de seksuele schade vanuit medisch en medisch-gerechtsdeskundig oogpunt besproken door P. LUCAS, «Traumatismes et fonction de reproduction», *Cons. M.*, 1988, 5-28 (hierna te citeren als P. LUCAS, *Cons. M.*, 1988) en J.J. DIEUX, «L'atteinte post-traumatique de la fonction sexuelle chez l'homme», *Cons. M.*, 1988, 29-96 (hierna te citeren als J.J. DIEUX, *Cons. M.*, 1988).

In Frankrijk is meer aandacht besteed aan de seksuele schade: zie M. BOURRIÉ-QUENILLET, «Le préjudice sexuel: preuve, nature juridique et indemnisation», *La Semaine Juridique (J.C.P.)*, 1996, I, nr. 3986 (hierna te citeren als M. BOURRIÉ-QUENILLET, *J.C.P.* 1996.I.3986); L. MELENNEC, «Le préjudice sexuel (Damnum Sexuale)», *Gazette du Palais (Gaz. Pal.)* 1977.2.525 (hierna te citeren als L. MELENNEC, *Gaz. Pal.* 1977.2.525); H. MARGEAT, «Le préjudice sexuel: une brève exploration dans les banques de données juridiques», *Revue française de dommage corporel*, 1986, 1, 79-85 en C. ROUSSEAU, C. FOURNIER, M. BLANC-MOLLET en C. CARBONNIÉ, «L'évaluation du dommage atteignant la fonction de reproduction», *Revue française de dommage corporel*, 1986, 1, 87-94.

Andere geciteerde werken zijn: R.O. DALCO, *Traité de la responsabilité civile*, II, in *Les Nouvelles, Droit Civil*, V/2, Brussel, Larcier, 1962 (hierna te citeren als R.O. DALCO, *Traité*); E. DIRIX, *Het begrip schade*, Antwerpen/Apeldoorn-Brussel, Maarten Kluwer en ced.samsom, 1984 (hierna te citeren als E. DIRIX, *Het begrip schade*) en J. RONSE, L. DE WILDE, A. CLAEYS en I. MALLEMS, *Schade en schadeloosstelling*, I, in *A.P.R.*, Gent, E. Story-Scientia, 1988 (hierna te citeren als J. RONSE e.a., *Schade en schadeloosstelling*).

I. BEGRIP

De rechtspraak biedt weinig houvast bij een nauwkeurige omschrijving van het begrip «seksuele schade». De rechter beperkt zich veelal ertoe alleen van *pretium voluptatis* gewag te maken.⁴ Illustratief voor een weinig systematische begripsomschrijving is de «Indicatieve lijst der gebruiksderivingen en andere forfaitaire schadevergoedingen», opgesteld door het Nationaal verbond van magistraten van eerste aanleg en het Koninklijk verbond van vrede- en politierechters.⁵ Deze «lijst» verstaat onder *pretium voluptatis* «schade door verlies aan seksueel leven, b.v. impotentie, anorgasme, verandering van libido,... en verlies van nageslacht door steriliteit, noodzaak van keizersnede, noodzakelijkheid kunstmatige inseminatie». Hierbij kan meteen opgemerkt worden dat de «lijst», zonder hiervoor een reden te vermelden, geen forfaitaire vergoeding voor *pretium voluptatis* voorstelt.

In navolging van de rechtspraak worden ook in de rechtsleer diverse schades onder één en dezelfde noemer ter sprake gebracht, hoewel gepoogd wordt die verschillende schades van elkaar te onderscheiden. Zo maken Fagnart en Bogaert⁶ het onderscheid tussen de schade die voortvloeit uit de onmogelijkheid nog *seksuele betrekkingen* te hebben en de schade die voortvloeit uit de onmogelijkheid (of de verminderde mogelijkheid) om bij geslachtsbetrekkingen, die als zodanig mogelijk blijven, *seksueel genot* te beleven. Zij maken eveneens gewag van seksuele schade indien, ingevolge esthetische schade, de *verleidelijkheid* aangetast wordt («*réduction du pouvoir de séduction*») en als gevolg hiervan het slachtoffer moeilijkheden ondervindt bij het aantrekken van een partner. Deze schade wordt in de rechtspraak voor jonge slachtoffers veelal omschreven als «verlies of vermindering van huwelijkskansen». Ten slotte omvat het begrip seksuele schade ook nog de zogenaamde «*préjudice obstétrical*». Volgens Fagnart en Bogaert slaat dit zowel op de onmogelijkheid nog een kind op de wereld te brengen (onvruchtbaarheid) als op moeilijkheden bij bevalling (zoals de noodzaak van een keizersnede). Omdat de man evengoed door infertiliteit kan worden getroffen, wordt beter, om elke verwarring uit te sluiten, het onderscheid gemaakt tussen enerzijds infertiliteit en anderzijds moeilijkheden bij zwangerschap en bevalling.

Fagnart⁷ heeft nog de verschillende met seksualiteit verbonden aspecten, van elkaar te onderscheiden, maar uiteraard in onderlinge wisselwerking, als volgt benoemd: het genitale (het vermogen tot de geslachtsdaad), het seksuele (dat omvat zowel de geslachtsdrift of libido als het genot gaande

van zinnelijkheid tot orgasme), het gevoelsmatige (de liefde, de genegenheid) en de voortplanting.

De verschillende vormen van seksuele schade kunnen dus als volgt van elkaar worden onderscheiden: de onmogelijkheid van seksuele betrekkingen (onmogelijkheid tot het genitale, wat niet betekent dat ook de libido verdwenen is); de onmogelijkheid van seksueel genot (wat niet noodzakelijk samenvalt met de onmogelijkheid om seksuele betrekkingen te hebben); infertiliteit; moeilijkheden bij zwangerschap en bevalling. Dergelijke benadering is toereikend om de in de gepubliceerde rechtspraak behandelde gevallen voldoende van elkaar te onderscheiden. Ook geneesheren kunnen wellicht *grosso modo* met deze categorieën instemmen.⁸

Ten slotte, in aansluiting op de rechtspraak, zal hierna ook worden gesproken over de schade bestaande in het verlies of de vermindering van huwelijkskansen. Deze terminologie, evenals het kwalificeren van deze schade als «seksuele schade» is evenwel voor kritiek vatbaar. De terminologie gaat eraan voorbij dat een menselijke verhouding helemaal niet noodzakelijk in een huwelijk tot uitdrukking moet komen en dat die verhouding niet alleen hetero- maar ook homoseksueel kan zijn. Het categoriseren van deze schade onder de noemer «seksuele schade» is ongelukkig, omdat dit neerkomt op een vereniging van een (al dan niet door een huwelijk tot uitdrukking gebrachte) relatie tot de seksualiteitsbeleving. Dit doet onrecht aan de andere (sociale, psychologische,...) aspecten die aan relatievorming verbonden zijn en die evenzeer meebrengen dat die schade bijzonder ernstig is. Bovendien is het verwarrend dergelijke schade (steeds) als seksuele schade te beschouwen: dit laat in het ongewisse of men doelt op de oorzaak van de schade (aantasting van de seksuele functie) of op het gevolg van een lichamelijke schade (moeilijkheden op het vlak van relatievorming, traditioneel verengd tot de seksuele component ervan). Aldus dient onder «verlies of vermindering van huwelijkskansen» te worden verstaan het nadeel op het vlak van relatievorming (uiteraard met inbegrip van, maar niet beperkt tot, zijn seksuele component), ongeacht of die schade

⁴ J.L. FAGNART (*Chronique 1985-1995*, 120) merkt op: «*Les juges osent parler de sexe mais en latin: c'est le pretium voluptatis*». De advocaat onderscheidt zich op dit punt wellicht niet van de rechter. Van *Pretium voluptatis* wordt, voortgaande op de gepubliceerde rechtspraak, slechts vrij recent melding gemaakt, voor het eerst in Pol. Brussel, 7 december 1982. De terminologie is voor kritiek vatbaar, omdat *pretium* meteen verwijst naar de schadeloosstelling (zie in die zin m.b.t. *Pretium doloris* J. SCHRIJVERS, «Évaluation et réparation des préjudices extrapatrimoniaux», *R.G.A.R.*, 1993, nr. 12.168, p. 4, verso, noot 25).

⁵ T. Vred., 1995, 342-346.

⁶ J.L. FAGNART en R. BOGAERT, *La réparation du dommage corporel en droit commun*, 290.

⁷ J.L. FAGNART, *Chronique 1985-1995*, 121.

⁸ De seksuele schade wordt door Dr. L. MELENNEC (*Gaz. Pal.* 1977.2.525, 525) als volgt omschreven: «*Le préjudice sexuel se définit comme l'impossibilité totale ou partielle où se trouve la victime, du fait des séquelles traumatiques qu'elle présente, soit d'accomplir l'acte sexuel, soit de procréer ou de se reproduire d'une manière normale. Cette définition implique donc: 1) Au niveau de la fonction sexuelle, les conséquences qui résultent pour le sujet tant sur le plan physique (plaisir) que sur le plan affectif (communication avec l'autre) d'accomplir l'acte sexuel. Ceci recouvre: - La diminution ou la disparition de la libido; - L'impuissance par défaut d'érection, qu'elle soit fonctionnelle ou organique; - Les troubles de l'éjaculation (éjaculation précoce, éjaculation retardée, anéjaculation); - L'impuissance orgastique (défaut de sensation voluptueuse) et la frigidité; - Les douleurs lors des rapports sexuels, notamment à la suite des fractures du bassin et des lésions des articulations coxo-fémorales. 2) Au niveau de la fonction de reproduction (fonction génitale): - L'impossibilité de procréer (par stérilité ou pour toute autre raison); - L'impossibilité d'accoucher d'une manière normale, notamment à la suite des rétrécissements pelviens. La finalité de la sexualité étant la reproduction, nous incluons donc dans le dommage sexuel le traditionnel préjudice obstétrical, connu et indemnisé sous son appellation propre depuis de très nombreuses années.*» Een vergelijkbare, beknoptere omschrijving werd opgenomen in Melennec's «*barème international des invalidités post-traumatiques*», geciteerd in M. BOURRIÉ-QUENILLET, *J.C.P.* 1996.I.3986, nr. 1.

voortvloeit uit een aantasting van de seksuele functie of uit een andere aantasting van de lichamelijke integriteit.⁹

Zoals gezegd, worden de verschillende soorten van seksuele schade in de rechtspraak niet altijd voldoende van elkaar onderscheiden. Weliswaar worden meestal steriliteit, de noodzaak van een keizersnede of het verlies van huwelijkskansen gemakkelijk door de rechter als zodanig vermeld. De andere vormen van seksuele schade worden evenwel nauwelijks omschreven.¹⁰ De veelal elliptische omschrijving van deze schade doet zelfs soms de vraag rijzen of er wel sprake is van seksuele schade.¹¹ De vraag naar een duidelijker omschrijving van waaruit de seksuele schade bestaat, wordt niet ingegeven door een nutteloze zucht naar precisie. Zij wordt gerechtvaardigd door de vaststelling dat niet elke seksuele schade even ingrijpend is en dus, nog afgezien van andere factoren, niet tot dezelfde schadeloosstelling kan leiden.¹² Als nu niet kan worden achterhaald welke vergoeding wordt toegekend voor welke schade, ontbreekt een noodzakelijke voorwaarde om te kunnen komen tot een genuanceerde, maar niettemin coherente rechtspraak inzake vergoeding van seksuele schade (zie verder IV.B.).

⁹ De verhouding tussen recht, menselijke relaties en seksualiteit zou het voorwerp kunnen uitmaken van een boeiend onderzoek; waardevolle standpunten hierover vindt men bij A. HEYVAERT, *Het personen- en gezinsrecht ont(k)leed. Theorieën over personen- en gezinsrecht rond een syllabus van de Belgische techniek*, Gent, Mys & Breesch, 1995, o.m. p. 160-163.

¹⁰ B.v. Corr. Nijvel, 4 oktober 1984 vergoedt als *pretium voluptatis* het verlies van elk seksueel genot; uit Brussel, 5 maart 1985 blijkt dat het slachtoffer vergoeding vorderde voor de schade ingevolge het ontberen van de fysieke liefde, het vaderschap en het huwelijksleven; Pol. Nijvel, 6 maart 1990 omschrijft preciezer de seksuele schade hierin bestaande dat, naast het verlies van de mogelijkheid tot voortplanting, het slachtoffer «*s'il peut avoir des rapports sexuels, se trouve dans l'impossibilité d'en avoir complets et d'atteindre ainsi le plaisir*»; in Pol. Charleroi, 5 november 1990 wordt melding gemaakt van *pretium voluptatis* naast de onmogelijkheid om nog moeder te worden; Antwerpen, 12 december 1990 maakt gewag van impotentie; in het geval beslecht door Luik, 24 januari 1991 werd de seksuele schade niet door de deskundige beschreven, maar door het Hof als zeker beschouwd en omschreven als het verlies van elke mogelijkheid van «*épanouissement effectif, de tout espoir de fonder un foyer, d'avoir une vie familiale et sentimentale*»; Gent, 7 november 1991 maakt gewag van een «*belangrijke vermindering van de seksuele behoeften*»; Rb. Marche-en-Famenne, 6 november 1992 kent een vergoeding toe voor *pretium voluptatis* en het verlies van de kans een gezin te stichten en kinderen te hebben. De andere uitspraken beperken zich tot vermelding van *pretium voluptatis* zonder meer.

¹¹ B.v. R. ANDRÉ (*La réparation du préjudice corporel*, 273) citeert Luik, 24 juni 1976, *Jur. Liège*, 1975-77, 113, waarbij aan het slachtoffer een morele schadevergoeding van 3.000.000 F wordt toegekend en aan de echtgenoot 100.000 F; niet het arrest, maar alleen de samenvatting vermeldt dat deze bedragen zouden toegekend zijn ter vergoeding van «*l'impossibilité de jouir de toutes les satisfactions physiques et morales de la vie*». Zie ook Corr. Brussel, 15 februari 1984, *R.G.A.R.*, 1985, nr. 10.897, waarbij voor de morele schade ingevolge een blijvende arbeidsongeschiktheid van 46% een bedrag van 1.000.000 F wordt toegekend, hierbij vermeldend dat de handicap waardoor het slachtoffer getroffen is en die *ontsierend* is, «*une répercussion sensible sur sa vie affective et sentimentale*» heeft (geciteerd door R. ANDRÉ, *La réparation du préjudice corporel*, 274; L. SCHUERMANS, e.a., *T.P.R.*, 1994, 1243).

¹² In dezelfde zin: J.L. FAGNART, *Chronique*, 1985-1995, 120-122.

II. De SEKSUELE SCHADE IS EEN MORELE SCHADE

De rechtspraak vergoedt de seksuele schade zonder enige uitzondering als een morele schade.¹³ Deze kwalificatie lijkt dermate evident, dat zij in de rechtsleer niet ter discussie wordt gesteld, zelfs nauwelijks besproken.¹⁴

In kringen van geneesheren-deskundigen geeft deze kwalificatie wel aanleiding tot bedenkingen. Deze bedenkingen hebben niet alleen betrekking op de aard van de schade (moreel of materieel), maar ook (en vooral) op de autonomie van seksuele schade. Onderscheidt seksuele schade zich wel van andere vormen van lichamelijke schade? Een onbetwistbaar uitgangspunt hierbij is dat seksuele schade een invaliditeit uitmaakt. Invaliditeit is een medisch begrip dat een vermindering van anatomische of functionele aard aanduidt.¹⁵ Aangezien seksualiteit en voortplanting lichaamsfuncties zijn, levert de aantasting ervan door letsels en schade van anatomische en functionele aard, m.a.w. een invaliditeit op. Wel omstreden is de kwestie of seksuele schade, zoals andere aantastingen van de fysieke integriteit, kan worden uitgedrukt in een invaliditeitsgraad. Die vraag wordt bevestigend beantwoord door onder anderen Dr. Lucas:¹⁶ net

¹³ Soms wordt *pretium voluptatis*, zonder kwalificatie, naast de (andere) morele schade vermeld (b.v. Corr. Bergen, 1 oktober 1973; Pol. Nijvel, 6 maart 1990, Rb. Marche-en-Famenne, 6 november 1992), maar dit sluit uiteraard het karakter van morele schade (in de brede betekenis van het woord) niet uit.

¹⁴ R. ANDRÉ, *La réparation du préjudice corporel*, 272-275; E. CARRE, «*Dommage 'moral' et expertise médicale. De l'utilité des notes de faits directoires*», *R.G.A.R.*, 1982, nr. 10.473; R.O. DALCO en F. GLANSORFF, *R.C.J.B.*, 1981, nr. 157, p. 162; R. KRUTHOF, *De Verz.*, 1985, 354; R.O. DALCO en F. GLANSORFF, *R.C.J.B.*, 1988, nr. 151, p. 478-479; R.O. DALCO en G. SCHAMPS, *R.C.J.B.*, 1995, nr. 188, p. 768; D. DE CALLATAY, *R.G.A.R.*, 1994, nr. 12.286, p. 14; J.L. FAGNART, *J.T.*, 1988, nr. 163, p. 754; J.L. FAGNART, *Chronique 1985-1995*, 120-123; J.L. FAGNART en R. BOGAERT, *La réparation du dommage corporel en droit commun*, 290-294; L. SCHUERMANS, e.a., *T.P.R.*, 1984, 714; L. SCHUERMANS, e.a., *T.P.R.*, 1994, 1241-1244; M. VANDERWECKENE, «*Dommages moraux et expertise médicale*», *R.G.A.R.*, 1993, nr. 12.136, p. 6, verso.

¹⁵ Dus onafhankelijk van de eventuele weerslag op de arbeidsgeschiktheid van het slachtoffer; P. LUCAS, *Cons. M.*, 1988, 17.

¹⁶ P. LUCAS, *Cons. M.*, 1988, 5-28. Deze vraag is vooral in Frankrijk besproken geworden: bevestigend zie o.m. C. ROUSSEAU, C. FOURNIER, M. BLANC-MOLLET en C. CARBONNIÉ, «*L'évaluation du dommage atteignant la fonction de reproduction*», *Revue française de dommage corporel*, 1986, 1, 87-94; ontkennend Dr. MELENNEC. Deze laatste is in Frankrijk de pleitbezorger van de opvatting dat seksuele schade een autonome schade uitmaakt. Een becijfering in termen van invaliditeit acht hij niet mogelijk; in ieder geval zou het nagenoeg onmogelijk zijn een rationeel cijfer voorop te stellen dat niet alleen wetenschappelijk verantwoord is, maar ook beantwoordt aan de werkelijkheid. Alleen een beschrijving kan de seksuele schade tot uitdrukking brengen. Ten slotte en vooral wijst MELENNEC erop dat de seksualiteit ver de grenzen van het fysiologische te buiten gaat; zij raakt de persoon direct in zijn gevoelsleven en stelt hem in staat met een ander een bijzondere, geprivilegieerde relatie aan te gaan met alle daaraan verbonden mogelijkheden op matrimoniaal en sociaal vlak (L. MELENNEC, *Gaz. Pal.* 1977.2.525, 526). De voorstanders van de omzetbaarheid van seksuele schade in een graad van invaliditeit hebben naderhand hun standpunt enigszins genuanceerd, zoals blijkt uit hun recentste schaal, waarin weliswaar aantastingen van de voortplantingsfunctie opgenomen blijven, maar

zoals voor andere invaliditeiten kan en moet de geneesheer-deskundige ook voor seksuele schade een graad van invaliditeit bepalen.¹⁷ Deze graad wordt vastgesteld op basis van wat «un barème fonctionnel» wordt genoemd, een schaal die de invaliditeit bepaalt volgens de mate waarin een letsel bepaalde functies (de visuele functie, de auditieve functie, enzovoort), dus onder meer ook die van seksualiteit en voortplanting, aantast.¹⁸ Volgens deze opvatting onderscheidt seksuele schade zich dus in niets van welke andere invaliditeit ook; het begrip «seksuele schade» is derhalve overbodig, een «*création artificielle*».¹⁹ Op zichzelf is dergelijk standpunt ten aanzien van de bepaling van de aard van seksuele schade neutraal. Er wordt evenwel van uitgegaan dat elke aantasting van de fysieke integriteit (invaliditeit) een materiële schade uitmaakt.²⁰ Seksuele schade wordt aldus in de eerste plaats, zoals een andere invaliditeit, beschouwd als een materiële schade. Het werkelijke belang van deze benadering ligt niet zozeer op het vlak van de kwalificatie van de schade, maar vooral op het vlak van de schadeloosstelling. Als de aantasting van de functies van seksualiteit en voortplanting (in de eerste plaats) een invaliditeit uitmaakt, zoals uitgedrukt in een invaliditeitsgraad, is er geen reden voorhanden waarom zij op een andere wijze dan andere ongeschiktheden zou worden vergoed; de graad van invaliditeit maakt het de rechter dan mogelijk tot een financieel schadeherstel te beslissen.²¹

Hierbij dienen drie opmerkingen te worden gemaakt.

Ten eerste: de vraag of de aantasting van de lichamelijke integriteit op zichzelf een materiële schade uitmaakt, is omstreken. De oorsprong van de controverse dateert uit de jaren zestig. In een aantal arresten heeft het Hof van Cassatie toen de aantasting van de lichamelijke integriteit, op het eerste gezicht, als materiële schade gekwalificeerd. Bij nader toezien blijkt evenwel niet de aantasting van de lichamelij-

ke integriteit als zodanig, maar wel de daaruit voortvloeiende vermindering van de economische waarde op de arbeidsmarkt als materiële schade te worden beschouwd.²² Soms werd verduidelijkt dat die vermindering zich uit in de beperking van het aantal beroepen dat het slachtoffer na het ongeval kan uitoefenen²³ of in het risico dat het slachtoffer bij verandering van tewerkstelling zich in een minder gunstige toestand zal bevinden dan de andere kandidaten op de arbeidsmarkt.²⁴ Eveneens is er sprake van materiële schade indien de aantasting van de lichamelijke integriteit het slachtoffer ertoe verplicht verhoogde inspanningen te leveren.²⁵ De aantasting van de lichamelijke integriteit als zodanig, onafhankelijk van een aantasting van het economisch vermogen of van de noodzaak verhoogde inspanningen te leveren, maakt op zichzelf dan geen materiële schade uit.²⁶ Tot dezelfde conclusie komen de meeste auteurs.²⁷ Indien

²² O.a. Cass., 15 juni 1959, *Arr. Cass.*, 1959, 850; Cass., 7 oktober 1968, *Arr. Cass.*, 1969, 141; Cass., 14 oktober 1968, *Arr. Cass.*, 1969, 179; Cass., 21 oktober 1968, *Arr. Cass.*, 1969, 213; Cass., 18 januari 1971, *Arr. Cass.*, 1971, 471; Cass., 5 mei 1971, *Arr. Cass.*, 1971, 875. Het Hof maakt aldus het onderscheid tussen materiële en morele schade op basis van de aard van de schadelijke gevolgen. De opvatting dat de aantasting van de lichamelijke integriteit op zichzelf een materiële schade oplevert, vindt misschien zijn oorsprong in de omschrijving van het begrip materiële schade door H. DE PAGE (*Traité élémentaire de droit civil belge*, II/1, Brussel, Bruylant, 1964, nr. 951: «Le dommage matériel est celui qui frappe la victime dans sa personne physique ou dans son patrimoine. Il l'atteint pécuniairement, lui occasionnant, soit dans ses biens, soit dans ses moyens d'action (intégrité physique), une perte appréciable en argent. Le dommage moral, au contraire, est celui qui frappe la victime autrement que dans ses intérêts pécuniaires (...)»). In die omschrijving wordt veel meer de nadruk gelegd op de aard van de aangetaste waarde (lichamelijke integriteit en vermogen tegenover immateriële waarden).

²³ O.a. Cass., 12 januari 1953, *Arr. Cass.*, 1953, 287; Cass., 20 juni 1961, *Pas.*, 1961, I, 1145.

²⁴ O.a. Cass., 3 mei 1964, *Pas.*, 1965, I, 935; vgl. Cass., 4 december 1967, *Arr. Cass.*, 1968, 480.

²⁵ O.a. Cass., 20 juli 1962, *Pas.*, 1962, I, 1245; Cass., 24 oktober 1966, *Arr. Cass.*, 1967, 254. Het Hof van Cassatie heeft later geoordeeld dat, evenals de schade bestaande in de vermindering van de werkkraft zelf, ook de schade bestaande in de grotere krachtsinspanningen die het slachtoffer moet doen om de vermindering van de werkkraft te verhelpen, een economische waardevermindering vertegenwoordigt (Cass., 10 november 1969, *Arr. Cass.*, 1970, 249). De arbeidsongevallenvergoeding doet ook de materiële schade in gevolge verhoogde inspanningen, zodat ook voor die schade het cumulatieve verbod van toepassing is (zie Cass., 21 oktober 1992, *Arr. Cass.*, 1991-92, 1221, *R.W.*, 1992-93, 1095, *Verkeersrecht*, 1993, 85; zie ook Cass., 1 juni 1993, *Arr. Cass.*, 1993, 541). De kwalificatie van schade in gevolge verhoogde inspanningen als materiële schade werd bekritiseerd door R. KRUIJTHOF, *De Verz.*, 1985, 350-353 en, in dezelfde zin, L. CORNELIS, «Actuele tendensen bij de vergoeding van morele schade» in J.-L. FAGNART en A. PIRE (red.), *Problèmes actuels de la réparation du dommage corporel*, Brussel, Bruylant, 1993, 116-118.

²⁶ Slechts één arrest lijkt de aantasting van de lichamelijke integriteit op zichzelf als materiële schade te beschouwen (Cass., 24 augustus 1967, *Arr. Cass.*, 1968, 1335).

²⁷ Zie o.a. J. SCHRIJVERS, «De lichamelijke schade in cijfers», *R.W.*, 1984-85, 149-150; vgl. J. SCHRIJVERS, «De lichamelijke schade in cijfers», *R.W.*, 1980-81, 2531-2533; R. ANDRÉ, *La réparation du préjudice corporel*, 86-90 (en de verwijzingen aldaar); recent nog: J.L. FAGNART, *Chronique 1985-1995*, 103.

waarbij het belang van een beschrijving van de schade beklemtoond wordt om mogelijk te maken «d'apprécier le dommage plus concrètement qu'à travers un taux impersonnel» (C. ROUSSEAU, «Commentaires sur le barème 'droit commun' dit du Concours médical», *Revue française de dommage corporel*, 1993, 4, 386; zie ook M. BOURRIÉ-QUENILLET, *J.C.P.* 1996.I.3986, nr. 10). De opvatting van Dr. LUCAS sluit aldus aan bij die van C. ROUSSEAU.

¹⁷ Wat niet betekent dat hij zich daartoe mag beperken. De geneesheer-deskundige dient eveneens de schade, die als invaliditeit zal worden vergoed, nader te omschrijven en het geheel van relevante gegevens, zoals leeftijd, geslacht, matrimoniale en sociale status,... te vermelden. P. LUCAS, o.c., *Cons. M.*, 1988, 26.

¹⁸ P. LUCAS geeft een historisch overzicht van de in de loop der tijd toegepaste schalen en beoordeelt de (in 1985) gangbare schalen (o.c., *Cons. M.*, 1988, 6-17 en 26).

¹⁹ P. LUCAS, o.c., *Cons. M.*, 1988, 26.

²⁰ P. LUCAS, o.c., *Cons. M.*, 1988, 17.

²¹ «La sexualité est une fonction. La reproduction en est une autre. Les atteintes séquentielles définitives à ces fonctions causent un préjudice anatomo-physiologique et fonctionnel qui doit, comme tel, être réparé au titre de l'IPP conçue, selon la jurisprudence belge, comme une invalidité. Les barèmes, dont le BOBI, donnent l'ordre de grandeur de cette invalidité. (...). Il n'y a donc pas, à mon sens, de «préjudice sexuel» devant se différencier de l'IPP et du dommage moral y afférent. Le dommage moral est défini par la jurisprudence belge comme le dommage subjectif et affectif qu'a un individu par rapport à sa propre diminution physique, la perte d'intégrité physique constituant le dommage matériel» (P. LUCAS, o.c., *Cons. M.*, 1988, 27).

seksuele schade, bijvoorbeeld infertiliteit, geen weerslag heeft op het economisch vermogen van het slachtoffer en evenmin de noodzaak van bijkomende inspanningen meebrengt, is van materiële schade geen sprake.²⁸ Alleen wanneer seksuele schade een effectieve weerslag heeft op de arbeidsongeschiktheid, kan van materiële schade gewag worden gemaakt.²⁹

Een tweede opmerking betreft de relevantie van de uitdrukking van seksuele schade in een graad van invaliditeit. Ook Dr. Lucas erkent dat aan een invaliditeit een morele schade verbonden is die de rechter moet begroten met inachtneming van diverse factoren, zoals de leeftijd van het slachtoffer, zijn matrimoniale en sociale situatie, het eventuele ouderschap en dergelijke.³⁰ Dat deze morele schade forfaitair zou moeten worden begroot door de toekenning van een bedrag per punt invaliditeit, zoals heel gebruikelijk bij morele schade (*sensu stricto*) ingevolge invaliditeit,³¹ wordt niet gezegd. De rechtspraak koppelt in ieder geval de omvang van de vergoeding van seksuele schade niet vast aan één of andere invaliditeitsgraad, zodat de bepaling van dergelijke graad niet relevant lijkt.

Ten slotte kan worden gewezen op de evolutie van de rechtspraak in Frankrijk. Of seksuele schade deel uitmaakt van «l'incapacité permanente» («IPP») – een (omstreden) begrip dat in Frankrijk lichamelijke schade insluit, ook al heeft die geen economische weerslag³² – dan wel als een morele schade moet worden beschouwd, is geen academische vraag. «Derde betalers» (vooral sociale verzekeraars) kunnen immers hun uitgaven verhalen op de bedragen die aan het slachtoffer worden toegekend ter vergoeding van «l'atteinte à l'intégrité physique de la victime», met uitzondering van «la part d'indemnité de caractère personnel correspondant aux souffrances physiques ou morales par elle endurées et au préjudice esthétique et d'agrément».³³ Het Franse Hof van Cassatie erkent sinds 1988 de seksuele schade als een persoonlijke schade, al dan niet als onderdeel van «le préjudice d'agrément», zodat de vergoeding voor die schade aan het verhaal van de «derde betalers» onttrokken wordt.³⁴ Ook al kan deze recht-

spraak niet uit de specifieke Franse context worden losgerukt, toch valt het op dat in het land waarin de discussie omtrent de aard van seksuele schade fel gevoerd werd de rechtspraak deze schade niet als een «incapacité» beschouwt.

III. VEREISTEN

Om voor vergoeding in aanmerking te kunnen komen, moet de schade rechtmatig, persoonlijk en zeker zijn. Wat het persoonlijk karakter van de schade betreft, wordt niet betwijfeld dat naast het rechtstreekse slachtoffer – het slachtoffer dat de lichamelijke schade lijdt – ook het «onrechtstreekse» slachtoffer – het slachtoffer dat schade lijdt bij terugslag, meer bepaald de partner van het rechtstreekse slachtoffer – een eigen schade ondergaat, doordat het ingevolge de lichamelijke schade van zijn partner evenmin of minder seksuele bevrediging kan vinden.³⁵

Het vereiste van «zekerheid» geeft aanleiding tot meer bedenkingen. De vergoedbaarheid van toekomstige schade en van schade ingevolge het verlies van een kans wordt traditioneel in dit verband ter sprake gebracht.³⁶ De vergoeding van schade ingevolge moeilijkheden bij zwangerschap en bevalling en van schade ingevolge «verlies of vermindering van huwelijkskansen» dient hier nader te worden bekeken.

Uit de (enkele) uitspraken omtrent schade ingevolge moeilijkheden bij zwangerschap en bevalling – het gaat dan steeds over de noodzaak van een keizersnede – blijkt dat de standpunten omtrent de vergoedbaarheid van deze schade uiteenlopen. Dat de vrouw een morele schade lijdt bij elke bevalling waarbij ten gevolge van de onrechtmatige daad een keizersnede noodzakelijk is,³⁷ kan niet worden betwijfeld. Moeilijker is het antwoord op de vraag of de vrouw onmiddellijk schade lijdt ingevolge het letsel dat een keizersnede bij een toekomstige bevalling onvermijdelijk maakt. Deze vraag wordt uiteenlopend beantwoord: toekenning van een voorbehoud voor (onzekere) toekomstige schade,³⁸ vergoeding zonder meer van (als zeker aanvaarde) toekomstige schade³⁹ en een combinatie van beide benaderingen: vergoeding voor schade die op het ogenblik van de uitspraak al bestaat én een voorbehoud voor onzekere toekomstige schade.⁴⁰ De eerste en laatste oplossing zijn verdedigbaar, de tweede nauwelijks. Onbetwistbaar is een actuele aantasting van de lichamelijke integriteit van de vrouw voorhanden. De gevolgen van dergelijke aantasting zijn evenwel onzeker. De noodzakelijke keizersnede wordt immers slechts bij de bevalling ondergaan en of de vrouw in de toekomst zwanger zal zijn, valt niet naar redelijke verwachting te bepalen.⁴¹ Dit

²⁸ Expliciet in die zin: J. SCHRIJVERS, «De lichamelijke schade in cijfers», *R.W.*, 1980-81, 2532, 4°.

²⁹ In dergelijk geval gaat het over de invloed van bijkomende psychische of hormonale gevolgen op de beroepsuitoefening; zie P. LUCAS, o.c., *Cons. M.*, 1988, 27 en J.J. DIEUX, «L'atteinte post-traumatique de la fonction sexuelle chez l'homme», *Cons. M.*, 1988, 86 en 92.

³⁰ P. LUCAS, o.c., *Cons. M.*, 1988, 27. Dezelfde benadering is terug te vinden bij Dr. J.J. DIEUX, o.c., *Cons. M.*, 1988, 29-91, met conclusies op 86-91.

³¹ Zie de rechtspraak besproken door L. SCHUERMANS, e.a., *T.P.R.*, 1994, 1233-1240.

³² Zie hierover G. VINEY, *Traité de droit civil. Les obligations. La responsabilité: effets*, Parijs, L.G.D.J., 1988, 162-168 en, in verband met het verhaal van «les tiers payeurs», 222-224.

³³ Art. 31 Loi n° 85-677 van 5 juli 1985 «tendant à l'amélioration de la situation des victimes d'accidents de la circulation et à l'accélération des procédures d'indemnisation» («wet-Badinter»); voor een bespreking van het verhaal van «les tiers payeurs», zie recent Y. Lambert-Faivre, *Droit du dommage corporel. Système d'indemnisation*, Parijs, Dalloz, 1996, 531-558.

³⁴ Zie de verwijzingen bij M. BOURRIÉ-QUENILLET, *J.C.P.* 1996.I.3986, nrs. 11-12.

³⁵ Gent, 19 maart 1962; Antwerpen, 12 december 1990; Gent, 7 november 1991; Antwerpen, 28 februari 1996.

³⁶ B.v. J. RONSE, e.a., *Schade en schadeloosstelling*, 78-93 en E. DIRIX, *Het begrip schade*, 75-92.

³⁷ Gent, 18 maart 1980.

³⁸ Gent, 18 maart 1980.

³⁹ Gent, 19 april 1988.

⁴⁰ Brussel, 28 mei 1986.

⁴¹ Het criterium van de «redelijke verwachting» vindt men o.a. terug in Cass., 2 juni 1958, *Arr. Cass.*, 1959, 786; Cass., 13 september 1983, *Arr. Cass.*, 1983-84, 30. Zie omtrent de principiële vergoedbaarheid van toekomstige schade J. RONSE, *Schade en schadeloosstelling*, 78-83 en E. DIRIX, *Het begrip schade*, 75-82.

sluit evenwel niet uit dat de actuele aantasting van de lichamelijke integriteit onmiddellijk morele schade, weliswaar beperkt in omvang, kan meebrengen. Te denken valt aan de vrouw die de eventuele vervulling van haar kinderwens ingevolge de noodzaak van een keizersnede met ongerustheid tegemoetziet.⁴² Bij een vrouw van wie vaststaat dat zij geen kinderen meer ter wereld zal brengen, kan het bestaan van dergelijke morele schade worden uitgesloten. Wat de overige schade betreft kan, zolang de mogelijkheid van zwangerschap en bevalling niet uitgesloten is, de eventualiteit van het intreden in de toekomst van schade ingevolge de noodzaak van een keizersnede niet worden ontkend, ook al is die schade op het ogenblik van de uitspraak nog volstrekt hypothetisch. De rechter mag derhalve de vergoedbaarheid van dergelijke schade niet uitsluiten, wat in de praktijk hierop neerkomt dat hij voor die schade het door het slachtoffer gevorderde voorbehoud moet toekennen.⁴³ In dit verband kan worden vermeld dat het Hof van Cassatie terecht, op grond van strijdigheid met het vereiste van de beoordeling *in concreto* van schade, een arrest verbrak dat weigerde een voorbehoud toe te kennen omdat vele vrouwen de keizersnede boven een natuurlijke bevalling zouden verkiezen.⁴⁴ Voor deze toekomstige schade kan de rechter redelijkerwijze niet verder gaan dan de toekenning van een voorbehoud. Zo niet verlaat hij het gebied van de "zekere", dit is naar redelijke verwachting bepaalde schade, en begeeft hij zich op het verboden terrein van de loutere gissing. Dit laatste blijkt duidelijk uit het arrest van het Hof van Beroep te Gent waarbij een vergoeding werd toegekend voor de schade ingevolge de onmogelijkheid van natuurlijke bevalling en waarbij de omvang van die schade werd bepaald, onder meer rekening houdende met de «huidige dalende trend van zwangerschap en geboorte, trouwens in hoofde van (het slachtoffer) thans onzeker minstens onbewezen zijnde»... (eigen cursivering).⁴⁵

De schade ingevolge «verlies of vermindering van huwelijkskansen» kan eveneens aanleiding geven tot betwisting.⁴⁶

⁴² Vergelijkbaar in die zin: Brussel, 28 mei 1986: «*dommage moral pour les angoisses et les craintes que l'appelante a éprouvées en raison des risques futurs décrits par l'expert*».

⁴³ Cass., 18 oktober 1979, *Arr. Cass.*, 1979-80, 211; zie B. DE TEMMERMAN, «Voorbehoud en 'herziening' naar gemeen recht bij vergoeding van lichamelijke schade», *T.P.R.*, 1992, 768-770.

⁴⁴ Cass., 31 december 1985. Het bestreden arrest had de afwijzing ook hierop gegrond dat het ziekenfonds hoe dan ook de kosten van de ingreep zou dragen; dienaangaande verweet het Hof aan de appelrechters dat zij niet hadden vastgesteld dat de kosten van die ingreep in de toekomst zouden worden vergoed zoals het geval was op het ogenblik van de uitspraak.

⁴⁵ Gent, 19 april 1988. Het Hof wees naast die dalende trend van zwangerschap en geboorte ook nog op de kwaliteit van de geneeskunde die de ongemakken en risico's van een keizersnede beperkt, de onvermijdelijke gevolgen van een dergelijke ingreep (o.m. litteken) en de tussenkomst van het ziekenfonds.

⁴⁶ Qua aard verschilt deze schade van de schade ingevolge het verlies van een concrete kans op een huwelijk (b.v. de verloving wordt verbroken nadat de aanstaande echtgenoot zware letsels opgelopen heeft). Dit laatste geval onderscheidt zich weinig van de gevallen waarin de verloofde een morele schadevergoeding vordert ingevolge het overlijden van de aanstaande huwelijkspartner. Het enige verschil is dat in het eerste geval de partner van het slachtoffer beslist tot het verbreken van de relatie, terwijl in het tweede geval de relatie buiten elke menselijke wil om wordt beëindigd. In geval

De vergoedbaarheid van dergelijke schade is onbetwistbaar indien het gaat om zwaar gehandicapte, geïmmobiliseerde slachtoffers die nooit over een reële mogelijkheid van relatievorming zullen beschikken. Zij verliezen elke kans op een huwelijk. Bij minder ernstig getekende slachtoffers, wier kans slechts *vermindert*, kan de vraag rijzen of dergelijke schade wel «zekere» is. Dergelijke slachtoffers beschikken immers nog over de mogelijkheid om een relatie aan te gaan en het is nu eenmaal niet mogelijk te voorspellen of het slachtoffer al dan niet een partner zal vinden. Dit was de benadering van de Burgerlijke Rechtbank te Gent, die oordeelde dat het slachtoffer, 32 jaar op het ogenblik van de uitspraak, nog huwelijkskansen had en dus geen aanspraak kon maken op een schadevergoeding voor verlies van huwelijkskansen.⁴⁷ Een recent rechtsvergelijkend onderzoek⁴⁸ biedt in dit verband een waardevol aanknopingspunt, met name het onderscheid tussen afgesneden en openstaande kansen. Een voorbeeld van een afgesneden kans is de genezings- of over-

van overlijden van de aanstaande huwelijkspartner wordt de morele schade vergoed zonder verwijzing naar het leerstuk van het verlies van een kans (zie b.v. Luik, 25 juni 1986, *R.G.A.R.*, 1988, nr. 11.374; Corr. Dendermonde, 7 november 1990, *De Verz.*, 1991, 187; Bergen, 11 juni 1991, *De Verz.*, 1991, 914). Wat een verlies van een concrete kans op een huwelijk betreft, wordt dikwijls verwezen naar het cassatiearrest van 30 november 1981 (*Cass.*, 30 november 1981, *Arr. Cass.*, 1981-82; 440; zie o.m. E. DIRIX, *Het begrip schade*, 89; L. SCHUERMANS, e.a., *T.P.R.*, 1994, 994). In dit arrest verwierp het Hof de voorziening tegen een arrest dat aan een vrouw een substantiële vergoeding (1.002.000 F.) toekende voor de materiële en morele schade wegens het verlies van de mogelijkheid om te huwen met de persoon van haar keuze. Uit het arrest blijkt dat het eigenlijk om ongehuwd samenwonenden ging. Dat het bestreden arrest verwees naar een huwelijk binnen afzienbare termijn (een huwelijk dat, volgens het cassatiemiddel, helemaal niet concreet in het vooruitzicht lag) en de schade omschreef in termen van «verlies van een kans», moet dan ook vanuit dit perspectief worden begrepen. Op die wijze kon aan de overlevende partner een vergoeding worden toegekend die, wanneer zij omschreven werd als morele en materiële schade ingevolge het overlijden van de ongehuwde levensgezel, problematisch kon zijn wegens de (destijds) betwiste rechtmatigheid van de schade. Dat een dergelijke kwalificatie succesvol was, blijkt wel hieruit dat het cassatiemiddel dat aanvoerde dat de genegenheid en betrekkingen tussen in concubinaat samenlevende personen geen rechtmatig belang opleveren, afgewezen werd bij gebrek aan feitelijke grondslag.

⁴⁷ Rb. Gent, 8 april 1991. Wel is het zo dat de rechtbank erop wees bij de begroting van de esthetische schade rekening te hebben gehouden met de matrimoniale (ongehuwde) toestand van het slachtoffer.

⁴⁸ A.J. AKKERMANS (*Proportionele aansprakelijkheid bij onzeker verband. Een rechtsvergelijkend onderzoek naar wenselijkheid, grondslagen en afgrenzing van aansprakelijkheid naar rato van veroorzakingswaarschijnlijkheid*, Deventer, W.E.J. Tjeenk Willink, 1997, 119-123 en 219-244). Het leerstuk van een verlies van kans werd naar Belgisch recht, buiten het domein van de medische aansprakelijkheid (zie daarvoor T. VANSWEEVELT, *De civielrechtelijke aansprakelijkheid van de geneesheer en het ziekenhuis*, Antwerpen/Apeldoorn-Brussel, MAKLU Uitgevers, Bruylant en ced.samsom, 1992, 370-396) nauwelijks grondig onderzocht. De uiteenzetting van AKKERMANS heeft betrekking op vermogensschade, maar dit belet niet dat zij de vraagstelling bij de hier besproken schade verduidelijkt. Zie over immateriële schade ingevolge het verlies van de kans om een huwelijk aan te gaan en het verlies van de kans op ouderschap: A.J. AKKERMANS, o.c., 172 en 179-180.

levingskans die het slachtoffer van een medische fout verliest en waarover het slachtoffer vóór die fout beschikte. De uitkomst van die verloren kans zal nooit meer bekend worden. Anders is het wanneer ingevolge een onrechtmatige daad slechts een risico van intreden van schade ontstaat en het slachtoffer nog kansen heeft om het intreden van de schade te ontlopen. Een voorbeeld daarvan is de onrechtmatige blootstelling van het slachtoffer aan een gevaarlijke stof waaruit in de toekomst gezondheidsschade kan ontstaan. Het slachtoffer verliest een kans deze gezondheidsschade in de toekomst te vermijden, maar of schade zal intreden is nog onzeker; de kansen van het slachtoffer staan nog open.

Of dergelijke schade voor vergoeding in aanmerking komt, hangt dan (onder meer)⁴⁹ af van het gezichtspunt dat men inneemt. Wordt alleen gekeken naar het toekomstig intreden van de (definitieve) schade, dan is er geen vergoedbare schade, want het ontstaan van die schade in de toekomst is nog hypothetisch, onzeker. Er kan evenwel ook worden gekeken naar de actuele toestand, met name het bestaande risico dat in de toekomst een definitieve schade intreedt («belasting met een duurzaam risico»). De schade ingevolge «vermindering van huwelijkskansen» is nu duidelijk een voorbeeld van een belasting met een duurzaam risico. Het slachtoffer loopt het risico geen partner te vinden; de kansen van het slachtoffer om in de toekomst het celibaat te ontlopen, zijn verminderd, maar zij staan nog steeds open. Moet nu worden gekeken naar de hypothetische toekomstige schade (men weet niet of het slachtoffer al dan niet een partner zal vinden) of naar de actuele schade, dit is het bestaande risico dat de definitieve schade (het niet vinden van een partner) zal intreden? Deze vraag is fundamenteel en de beantwoording ervan heeft uiteraard repercussies voor andere vormen van belasting met een duurzaam risico.

In het kader van deze bijdrage kan slechts erop worden gewezen dat de Belgische rechtspraak niet afkerig is van de toekenning van een schadevergoeding voor een belasting met een duurzaam risico. De rechtspraak inzake vergoeding van materiële schade ingevolge arbeidsongeschiktheid is hiervan een goed voorbeeld. Dikwijls wordt in gevallen waarin die arbeidsongeschiktheid op de beroepsloopbaan van het slachtoffer nog geen weerslag gehad heeft, de toekenning van een vergoeding gerechtvaardigd door erop te wijzen dat het slachtoffer het risico loopt moeilijker werk te vinden indien het om één of andere reden in de toekomst van werkgever zou moeten veranderen. Het bezwaar dat een vergoeding wordt toegekend voor een toekomstige onzekere bedreiging wordt opgevangen door het argument dat het slachtoffer schadeloos wordt gesteld voor een actuele aantasting van de fysieke integriteit en het arbeidsvermogen.⁵⁰ Er wordt dus geen vergoeding toegekend voor een toekomstige schade die ontstaat wanneer het risico zich voordoet, maar voor het actuele nadeel dat hierin bestaat dat het slachtoffer met een risico belast wordt, ongeacht de latere concrete weerslag van de arbeidsongeschiktheid. Die recht-

spraak indachtig kan moeilijk aan het slachtoffer een vergoeding voor «vermindering van huwelijkskansen» worden geweigerd, ook al staan de kansen van het slachtoffer nog open.

Nu rijst de vraag of dit wel (steeds) de invalshoek van de partijen en de rechter is. Aan het slachtoffer van lichamelijke schade dat vreest ingevolge die schade zonder partner te blijven, kan immers ook een vergoeding worden toegekend zonder een beroep te moeten doen op de theorie van het verlies van een kans. De aantasting van de fysieke integriteit en het daaruit voortvloeiende risico zonder partner te blijven, zullen immers een onmiddellijke weerslag op het gevoelsleven en het handelen van het slachtoffer hebben: het slachtoffer voelt zich onzeker en maakt zich zorgen omtrent de toekomst. Op zichzelf levert dit morele schade op, in de Amerikaanse rechtspraak omschreven als *emotional distress*.⁵¹ Maar zó omschreven, wordt die schade losgemaakt van de eventuele toekomstige schade (het niet vinden van een partner) en de verloren kans op het vermijden van dergelijke schade. In die benadering is het evident dat een vergoedbare morele schade voorhanden is, ook al beschikt het slachtoffer nog over «huwelijkskansen».

Tussen beide benaderingen – vergoeding voor verlies van een kans dan wel voor *emotional distress* – bestaat theoretisch een heel duidelijk onderscheid. In het kader van die theorie van het verlies van een kans zou de schadevergoeding moeten worden bepaald uitgaande van het (*in casu* morele) voordeel dat het slachtoffer mocht verwachten indien de kans (*in casu* de «huwelijkskansen») verwezenlijkt werd en anderzijds de mate waarin die kans verloren is gegaan.⁵² Het is evenwel ondenkbaar dat de rechter op die wijze de schadevergoeding rationeel kan begroten. De schade ingevolge onmogelijkheid van relatievorming is louter moreel en over de mate waarin de kansen op relatievorming verloren zijn gegaan, valt evenmin iets zinnigs te zeggen. Dat een andere theoretische benadering zou leiden tot een verschillende schadevergoeding, is dus met dit alles niet gezegd. Slotsom van deze (misschien al te uitvoerige) beschouwingen, is dat het slachtoffer wiens kansen op relatievorming gehypothekeerd worden, aanspraak kan maken op een vergoeding, ook al zijn niet alle «huwelijkskansen» verloren gegaan.

IV. VERGOEDING

A. Herstel in specifieke vorm of vergoeding in geld?

Traditioneel wordt geleerd dat het herstel van schade kan gebeuren op twee wijzen: hetzij door een zogenaamd herstel *in natura* (of *in specifieke vorm*), hetzij door de toekenning van een geldsom.⁵³ Even traditioneel wordt erop gewezen dat in geval van lichamelijke schade een herstel in na-

⁴⁹ Er zijn uiteraard heel wat andere, veelal rechtspolitieke overwegingen die voor deze discussie van belang zijn (zie A.J. AKKERMANS, o.c., 219-244).

⁵⁰ Zie b.v. heel duidelijk Cass. 28 februari 1955, *Arr. Cass.*, 1955, 546; Cass., 4 december 1967, *Arr. Cass.*, 1968, 480, *Pas.*, 1968, 448, *R.G.A.R.*, 1969, nr. 8.267, met noot; Cass., 7 oktober 1968, *Arr. Cass.*, 1969, 141, *Pas.*, 1969, I, 163, *R.G.A.R.*, 1970, nr. 8.387.

⁵¹ Zie A.J. AKKERMANS, o.c., 156-158 en 180.

⁵² Vgl. E. DIRIX, *Het begrip schade*, 82-83; T. VANSWEEVELT, o.c., 371 en 385 e.v. Voor een verwijzing naar het verlies van huwelijkskansen in het kader van de theorie van het verlies van een kans, zie E. DIRIX, *Het begrip schade*, 89; L. SCHUERMANS, e.a., *T.P.R.*, 1994, 994-995; J. Ronse, *Schade en schadeloosstelling (onrechtmatige daad)*, in *A.P.R.*, Brussel, 1957, nr. 108, p. 133 en nr. 651, p. 459.

⁵³ Zie daarover in het algemeen: J. RONSE, *Schade en schadeloosstelling*, 209-220; E. DIRIX, *Het begrip schade*, 49-50.

tura onmogelijk is.⁵⁴ Dit sluit uiteraard niet uit dat het slachtoffer vergoeding kan vorderen voor de kosten van bepaalde maatregelen tot gedeeltelijk herstel of verzachting van de schade. De vergoedbaarheid van kosten van medische verzorging is daarvan een evident voorbeeld. Vrij gebruikelijk is eveneens de toekenning van een schadevergoeding voor de kosten van aanpassing van een woning of van een voertuig aan de handicap van het slachtoffer.⁵⁵ Uitspraken waarin kosten van andere maatregelen tot herstel of verzachting van de schade vergoed worden, zijn voor het overige uiterst zeldzaam.⁵⁶

De (schaarse) rechtspraak inzake vergoeding van seksuele schade maakt hierop geen uitzondering.⁵⁷ Men kan wel verwachten dat de moderne medische technieken die kansen geven op overwinning van sommige fertiliteitsproblemen, vroeg of laat op het schadevergoedingsrecht hun stempel zullen drukken. Onder meer zal de vraag rijzen of het slachtoffer, dat te kampen heeft met een vruchtbaarheidsprobleem dat mogelijk met behulp van medische technieken kan worden overwonnen, kan weigeren de medische behandeling te ondergaan zonder dat hem een tekortkoming aan zijn verplichting tot beperking van de schade kan worden verweten. Het financiële belang van de aansprakelijke die zijn plicht tot schadevergoeding door de houding van het slachtoffer niet verzwaard wenst te zien, staat hier op gespannen voet met de persoonlijke vrijheid van het slachtoffer om al dan niet een op zijn lichamelijke integriteit inwerkende ingreep te ondergaan. Aan deze problematiek werd in de rechtspraak en rechtsleer al ruim aandacht besteed en in zekere mate bestaat overeenstemming omtrent de criteria aan de hand waarvan moet worden beoordeeld of de weigering een medische ingreep te ondergaan een tekortko-

ming aan de plicht tot schadebeperking inhoudt.⁵⁸ Het is evenwel illusoir te veronderstellen dat unanieme overeenstemming zal ontstaan omtrent het antwoord op de vraag naar een eventuele tekortkoming aan de schadebeperkingsplicht. Daartoe verschillen de standpunten omtrent de onaanastbaarheid van de persoonlijke vrijheid van het slachtoffer te sterk. Dit komt duidelijk tot uiting wanneer de weigering van het slachtoffer niet ingegeven is door zijn vrees voor de aan de voorgestelde ingreep verbonden gevaren en voor de pijn en door zijn twijfels omtrent het succesvol karakter van de ingreep – hierover zijn in zekere mate objectieve medische gegevens voorhanden – maar wel door religieuze of ethische motieven. Dergelijke motieven ontsnappen immers aan enige objectieve beoordeling. Zo heeft de weigering van een bloedtransfusie door een Jehovahgetuige in de Franse rechtspraak en rechtsleer op weinig begrip mogen rekenen.⁵⁹ Kruithof heeft op die houding terechte kritiek geformuleerd en erop gewezen dat hierbij al te gemakkelijk fundamentele rechten opzijgezet worden. Dat dergelijk standpunt tot gevolg heeft dat slechts zelden een tekortkoming aan de schadebeperkingsplicht vastgesteld zal kunnen worden,⁶⁰ is een onvermijdelijk gevolg van een juiste waardering van de persoonlijke vrijheid. Recente rechtspraak in Frankrijk lijkt overigens, op grond van de (in Frankrijk wettelijk geformuleerde regel van) onschendbaarheid van het menselijk lichaam, de beslissing van het slachtoffer ten volle te respecteren.⁶¹

Naar het zich laat aanzien, zal op het domein van de seksuele schade dezelfde fundamentele vraag rijzen. Religieuze, ethische, psychologische of louter gevoelsmatige motieven laten zich sterk gelden wanneer het gaat over beleving van seksualiteit of het scheppen van nieuw leven. Het is evident dat niet elke door impotentie getroffen man (en zijn partner) zich met een prothese gebaat zal weten en dat aan geen enkele vrouw een draagmoeder kan worden opgedrongen. Niet elk koppel zal een kunstmatige bevruchting en de inplanting van een bevruchte eicel, zij het met eigen genetisch materiaal, als ethisch aanvaardbaar beschouwen. Ook de loutere ingreep op de lichamelijke integriteit laat zich gelden; men denke bijvoorbeeld aan de diverse ingrepen die een vrouw bij technieken van buitenbaarmoederlijke artificiële inseminatie moet ondergaan. De oplossing komt naar alle waarschijnlijkheid hierop neer, enerzijds, dat de aansprakelijke moet instaan voor de kosten van behandeling van een door zijn onrechtmatige daad veroorzaakt probleem, voor de morele schade die uit dergelijke behandeling voortvloeit en voor de schade die zou ontstaan indien blijkt dat de be-

⁵⁴ J. RONSE, *Schade en schadeloosstelling*, p. 215, nr. 287. Voor volkomen tegen de traditionele zienswijze ingaande opvattingen, zie J. VIAENE, D. LAHAYE en J. VAN STEENBERGE, zoals samengevat in «Menselijke schade in het gemeene recht en in het sociale recht. Een beknopte vergelijking van begrippen», *R.W.*, 1983-84, 1793-1808, in het bijzonder 1800-1801, wat het onderscheid tussen 'herstel' en 'vergoeden' betreft. Deze opvattingen en de toepassing ervan in de praktijk, onder meer op het vlak van morele schade, hebben aanleiding gegeven tot bedenkingen en forse kritiek (zie en vgl. R. KRUIHOF, *De Verz.*, 1985, 379-383 en P. LUCAS, «Évaluation in concreto. Réalité médicale ou rêve financier?» in J. VAN STEENBERGHE en A. GEERTS, *Le dommage humain. Menselijke schade*, Brussel-Parijs, Nathan-Labor, 1981, 17-28).

⁵⁵ Zie b.v. Pol. Brussel, 7 december 1982, *R.G.A.R.*, 1984, nr. 10.803; Luik, 6 december 1984, *R.G.A.R.*, 1985, nr. 10.964; Brussel, 1 maart 1985, *R.G.A.R.*, 1987, nr. 11.173; Brussel, 31 mei 1985, *R.G.A.R.*, 1988, nr. 11.359;...

⁵⁶ Voor een frappant voorbeeld, zie Brussel, 7 mei 1987, *R.G.A.R.* 1988, nr. 11.361, noot D. DE CALLATAY: een *ex aequo et bono* bepaalde vergoeding voor de aankoop van een computer, omdat dit het slachtoffer in staat stelt te communiceren en een intellectuele, creatieve en autonome activiteit te ontwikkelen die voor zijn psychisch evenwicht noodzakelijk is.

⁵⁷ Vgl. L. LAMINE, «*Pretium voluptatis*. De begroting van de schade geleden door de man door het niet meer 'op de vertrouwde wijze' kunnen hebben van geslachtsbetrekkingen met zijn echtgenote ten gevolge van een ongeval waarvan deze laatste het slachtoffer werd» (noot onder Antwerpen, 28 februari 1993), *A.J.T.*, 1996-97, 175, die ter sprake brengt of niet de kosten van een sekstherapie zouden moeten worden vergoed.

⁵⁸ Zie vrij recent R. KRUIHOF, «De schadebeperkingsplicht van slachtoffers met letselschade», *VI.T.Gez.*, 1990, 5-34; beknopter en minder genuanceerd J. RONSE e.a., *Schade en schadeloosstelling*, 334-338.

⁵⁹ Zie vooral Cass. crim., 30 oktober 1974, *J.C.P.*, 1975, II, nr. 18.038, noot L. MOURGEON, en verdere referenties bij R. KRUIHOF, o.c., *VI.T.Gez.*, 1990, 15-16 en 26.

⁶⁰ R. KRUIHOF, o.c., *VI.T.Gez.*, 1990, 26.

⁶¹ Cass. fr. (2e civ.), 19 maart 1997, geciteerd in G. VINEY, «Chronique. Responsabilité civile», *J.C.P.*, 1997, I, nr. 4070, p. 519: «*nul ne peut être contraint, hors des cas prévus par la loi, de subir une intervention chirurgicale*»; het arrest verwijst naar art. 16-3 C.civ., ingevoerd door de «*loi bioéthique*» nr. 94-653 van 29 juli 1994 (opgenomen in Y. LAMBERT-FAIVRE, o.c., 36-38).

handeling geen of slechts een onvoldoende oplossing biedt, anderzijds, dat de aansprakelijke niet de integrale vergoeding van de schade mag weigeren indien het slachtoffer een bepaalde ingreep of behandeling op grond van oprecht ingeroepen motieven zou afwijzen.

B. Vergoeding van morele schade door de toekenning van een geldsom en begroting *in concreto*

De rechtspraak heeft zich nooit laten verleiden tot de ontwikkeling van een doctrine omtrent de vergoeding van morele schade.⁶² Nochtans is een vergoeding in geld van morele schade niet evident, aangezien morele schade per definitie niet bestaat in een vermindering van vermogen («extra-patrimoniale» schade) en dus niet in geld waardeerbaar is.⁶³ Het weinige onderricht dat het Hof van Cassatie gegeven heeft, komt hierop neer dat het recht op herstel van morele schade niet bij de wet beperkt is tot het verkrijgen van een symbolische vergoeding van één frank en dat de toekenning van een hogere som niet strijdig is met de goede zeden.⁶⁴ Bovendien heeft het Hof verboden de morele schadevergoeding te beschouwen als een aan de dader van de onrechtmatige daad opgelegde boete of private straf. Aldus mag de vergoeding niet in verband worden gebracht met de lichte aard of de zwaarwichtigheid van de gepleegde feiten. Zij heeft alleen tot doel de pijn, de smart of enig moreel leed te lenigen en in die mate de schade te herstellen.⁶⁵ Voor het overige wordt de bepaling van de schadevergoeding overgelaten aan de soevereine beoordeling van de feitenrechter.⁶⁶ Het hoeft geen verwondering te wekken dat deze rechtspraak, die uiteindelijk leidt tot de conclusie dat moreel leed door geld te herstellen valt, ernstig wordt bekritiseerd.⁶⁷

⁶² Anders dan b.v. in Duitsland, waarin het *Bundesgerichtshof* in een aantal arresten sinds 1955 de grondslag, doelstellingen en wijze van begroting van *Schmerzensgeld* grondig besproken. Deze rechtspraak heeft deels betrekking op de vergoeding van morele schade van slachtoffers zonder of met verminderd bewustzijn. Een overzicht van de Duitse rechtspraak, naar aanleiding van een mijlpaalarrest van 13 oktober 1992 van het Duitse hoogste gerechtshof vindt men bij F.J. NIEPER in *European Review of Private Law*, 1996, 221 e.v.

⁶³ J. RONSE, e.a. *Schade en schadeloosstelling*, 35; E. DIRIX, *Het begrip schade*, 62-63.

⁶⁴ Cass., 7 december 1970, *Arr. Cass.*, 1971, 339, *R.G.A.R.*, 1971, nr. 8637.

⁶⁵ Cass., 10 oktober 1972, *Arr. Cass.*, 1973, 146, *R.W.*, 1972-73, 718, *J.T.*, 1973, 163, noot A. TUNC, *R.G.A.R.*, 1973, nr. 9001.

⁶⁶ O.m. Cass., 29 januari 1973, *Pas.*, 1973, I, 519, *R.G.A.R.*, 1974, nr. 9310; Cass., 22 december 1975, *Arr. Cass.*, 1976, 498, *R.G.A.R.*, 1978, nr. 9835; Cass., 3 februari 1987, *Arr. Cass.*, 1986-87, 724, *R.W.*, 1987-88, 220, *R.G.A.R.*, 1989, nr. 11.572. Dit sluit niet uit dat op de rechter een motiveringsplicht rust indien hij een door een van de partijen voorgestelde «nauwkeurige ramingswijze» afwijst, zie in die zin Cass., 5 januari 1953, *Arr. Cass.*, 1953, 264 en Cass., 4 april 1978, *Arr. Cass.*, 1978, 882.

⁶⁷ B.v. H. DE PAGE, o.c., nr. 951bis; J. SCHRYVERS, «De arrogantie van de jurist», *R.W.*, 1994-95, 1219-1220. Zie vanuit rechtsfilosofisch oogpunt K. RAES, «Onrechtmatige daad en de markt van pijn en smart», *Recht en Kritiek*, 1988, 102-125; deze bijdrage verscheen (licht gewijzigd) onder de titel «Vers une logique économique du droit?» in *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*, 1988, 67-88.

Ronse heeft terecht beklemtoond dat de geldelijke vergoeding van symbolische aard is⁶⁸ (wat helemaal niet betekent dat de vergoeding zou moeten bepaald worden op de zogenaamde symbolische frank). De aard van de morele schade en het uit die aard van de schade onvermijdelijk voortvloeiende symbolisch karakter van de schadevergoeding brengen mee dat de vergoeding van morele schade berust op een aantal conventies. In de Belgische rechtspraak komen die conventies tot uitdrukking in een zekere tarifiering van de toewijsbare bedragen. Ook al kunnen de conventies zelf aan kritiek onderhevig zijn, het principe zelf lijkt niet voor fundamentele kritiek vatbaar. De problematiek en de behoeften van de rechtspraak kunnen wellicht niet beter worden uitgedrukt dan door datgene wat Lord Denning zei in de zaak *Ward v. James*: «(...) *desirability of three things: First assessability: In cases of grave injury, where the body is wrecked or the brain destroyed, it is very difficult to assess a fair compensation in money, so difficult that the award must basically be a conventional figure, derived from experience or from awards in comparable cases. Secondly, uniformity: There should be some measure of uniformity in awards so that similar decisions are given in similar cases; otherwise there will be great dissatisfaction in the community, and much criticism of the administration of justice. Thirdly, predictability: Parties should be able to predict with some measure of accuracy the sum which is likely to be awarded in a particular case, for by this means cases can be settled peaceably and not brought to court, a thing very much to the public good.*»⁶⁹ Zonder enige afgesproken basis komt de toekenning van een morele schadevergoeding inderdaad neer op een willekeurige beslissing. Slechts wanneer een basisbedrag voor een bepaald type van morele schade voorhanden is, kan de rechter, rekening houdende met de eventuele bijzondere omstandigheden van het geval, de toekenning van een schadevergoeding verantwoorden. Alleen in die zin kan inzake morele schade aan de eis van een begroting *in concreto*, een basisvoorschrift uit het schadevergoedingsrecht,⁷⁰ betekenis toekomen.⁷¹ Het lijkt in elk geval ondoenlijk ervan uit te gaan dat een begroting *in concreto* volledig recht zou kunnen doen aan de mate waarin het slachtoffer het nadeel beleeft.⁷² Ten slotte is, zoals

⁶⁸ J. RONSE, *Schade en schadeloosstelling (onrechtmatige daad)*, in *A.P.R.*, Brussel, 1957, 490; hij werd hierin gevolgd door o.a. R. KRUIHTOF, *De Verz.*, 1985, 384.

⁶⁹ *WARD v. JAMES*, 1966, 1 Q.B. (*Queen's Bench Reports*), 299-300. De Engelse rechtspraak is overigens aanzienlijk geëvolueerd in de richting van een zo groot mogelijke vergelijkbaarheid van vergoedingen van immateriële schade, zelfs wanneer het gaat om andere soorten schade (schade ingevolge letsels, schade ingevolge aantasting van de eer en goede naam, schade ingevolge onrechtmatige vrijheidsberoving), zie recent *Court of Appeal, John v. MGN Ltd.*, 1996, 3 W.L.R. (*Weekly Law Reports*), 593 en *Court of Appeal, Thompson v. Commissioner of Police of the Metropolis*, 1997, 3 W.L.R., 403.

⁷⁰ O.a. J. RONSE, e.a., *Schade en schadeloosstelling*, 178 e.v.

⁷¹ Vgl. de zeer lezenswaardige beschouwingen van J. SCHRYVERS, «De arrogantie van de jurist», *R.W.*, 1994-95, 1221-1222 en eerder, in dezelfde zin: «Évaluation et réparation des préjudices extrapatrimoniaux», *R.G.A.R.*, 1993, nr. 12.168, p. 2, verso – 3, recto.

⁷² Vgl. nochtans L. MELENNEC, *Gaz. Pal.* 1977.2.525, 526, bij de bespreking van de onmogelijkheid om seksuele schade om te zetten in een invaliditeitsgraad: «D'autant qu'il existe des variations considérables d'un sujet à l'autre, et qu'il est quasi aberrant de vouloir chif-

Lord Denning onderstreepte, een coherente rechtspraak een noodzakelijke voorwaarde om een buitengerechtelijke afdoening van schadegevallen mogelijk te maken.

De tarifiering wordt door de meeste auteurs aanvaard, ook al lopen de opvattingen omtrent de mate waarin die aanvaardbaar is enigszins uiteen.⁷³ Traditioneel wordt er wel op gewezen dat de rechter zijn beslissing niet mag steunen op een schaal of een tarief: dit zou afbreuk doen aan het vereiste van een begroting *in concreto* en ook aan het verbod om uitspraak te doen bij wege van algemene en als regel geldende beschikking (art. 6 Ger.W.).⁷⁴ Dit heeft nochtans verenigingen van magistraten niet belet een «indicatieve lijst der gebruiksdervingen en andere forfaitaire schadevergoedingen» op te stellen en sommige rechters verwijzen wel eens naar «de gebruikelijke normen».⁷⁵ In ieder geval komt vanuit cassatie-technisch oogpunt aan de tarifiering (de gebruikelijke normen) geen enkele betekenis toe. De rechter hoeft de begroting van de schadevergoeding geenszins te motiveren op basis van die gebruikelijke normen. Het Hof van Cassatie legt immers aan de rechter alleen een motiveringsverplichting op indien een partij een nauwkeurige wijze van begroting van schade voorstelt. Welnu, een partij die verwijst naar «de gebruikelijke normen», verwijst niet naar een «nauwkeurige wijze van begroting», maar naar *ex aequo et bono* be-

paalde bedragen. De rechter kan derhalve steeds, zonder nadere motivering, zijn eigen *ex aequo et bono* begroting in de plaats van die van het slachtoffer stellen.⁷⁶ Het Hof heeft eveneens geoordeeld dat bij de beoordeling van de morele schade de rechter niet gebonden is door de criteria die hij meent uit de rechtspraak te kunnen afleiden.⁷⁷

Dit alles brengt mee dat de rechter op vrij mechanische wijze, zonder (veel) motivering, de schade begroot.⁷⁸ Dit valt te betreuren. Recent werd in het algemeen gepleit voor een opener, transparantere wijze van rechtspreken.⁷⁹ Ook inzake vergoeding van morele schade (en schade in het algemeen) zou een uitvoeriger gemotiveerde rechtspraak vruchten kunnen afwerpen. Want ook al is de rechtspraktijk inzake vergoeding van morele schade stevig gevestigd, toch worden tal van kritieken geformuleerd – omtrent het niveau van de schadeloosstelling, omtrent de berekeningswijze, omtrent de factoren die de begroting kunnen beïnvloeden – die een antwoord verdienen, maar nauwelijks op gemotiveerde wijze in de rechtspraak ter sprake komen. Dergelijk juridisch debat is wenselijk, niet alleen voor de rechtsontwikkeling, maar ook omdat de keuzes die inzake vergoeding van (morele) schade (moeten) gemaakt worden, duidelijker tot uitdrukking zullen komen en dan, indien nodig, het voorwerp kunnen uitmaken van een maatschappelijk debat.

Wat de seksuele schade betreft, kan de rechtspraak tot nu toe bezwaarlijk coherent worden genoemd. Nog afgezien van het feit dat zij vooralsnog te beperkt is om een standaard in de begroting van de schadevergoeding te kunnen bespeuren, wordt zij gekarakteriseerd door een zeer grote verscheidenheid. Seksuele schade wordt zelfs niet altijd afzonderlijk begroot. In oudere rechtspraak kwam de weerslag van de lichamelijke schade op seksueel gebied alleen ter sprake om de in het geheel toegekende morele schadevergoeding te verantwoorden.⁸⁰ In recentere rechtspraak bestaat een

frer in abstracto la puissance virile d'un sujet sans connaître l'usage qu'il en fait, et le bénéfice – au sens large – qu'il en retire».

⁷³ Zie J. RONSE, *Schade en schadeloosstelling (onrechtmatige daad)*, in A.P.R., Brussel, 1957, 496-498, die de tarifiering erkent als een streven naar evenredigheid in de toegekende bedragen. RONSE zag de tarifiering evenwel veeleer theoretisch ten aanzien van een basis-eenheid ten overstaan waarvan de begroting *in concreto* voor elk geval afzonderlijk gebeurt. Wat hem een barbaarse afwijking van de regel van het concrete herstel lijkt, is een tarifiering op forfaitaire wijze van het verlies van b.v. een familielid (J. RONSE, o.c., 498, nr. 714). De rechtspraktijk is evenwel aanmerkelijk in die zin geëvalueerd. R.O. DALCO erkent eveneens de noodzaak van een standaard om de morele schade te kunnen begroten, maar lijkt dit veel praktischer te beschouwen (R.O. DALCO, *Traité*, nr. 3429, p. 457): «*Ces normes et le recours à la comparaison de cas semblables ont permis à la jurisprudence d'établir une véritable tarification des préjudices moraux les plus usuels, tarification qui fait que pour chaque situation, les indemnités ne varient que dans des limites plus ou moins définies. Certains se sont insurgés contre le caractère arbitraire de ce tarif. Nous venons de montrer quelle évolution l'explique; elle en constitue aussi la justification.*»). In dezelfde zin: R. KRUIHOF, *De Verz.*, 1985, 378-385.

⁷⁴ R. KRUIHOF, *De Verz.*, 1985, 378, noot 103 met verwijzing naar R.O. DALCO, *Traité*, nr. 3795. Zie eveneens recenter D. DE CALLATAÏ, «Sombre tableau, noir dessein. Examen critique du tableau indicatif des dommages et intérêts forfaitaires», *R.G.A.R.*, 1996, nr. 12.641, p. 1 *verso* – 2 *recto*. De Franse rechtspraak is op dit vlak soepeler geworden. Zo werd aanvaard dat de rechter de graad van invaliditeit bepaalt aan de hand van een schaal waarnaar de rechter uitdrukkelijk verwees (in *casu* de schaal van *Concours Médical* 1982); aldus doet de rechter geen uitspraak bij wege van algemene en als regel geldende beschikking, maar houdt hij rekening met de concrete gegevens van de zaak waarnaar hij verwijst (Cass. fr. (crim.), 26 juni 1984, *Bull. crim.*, n° 243, p. 648).

⁷⁵ Brussel, 1 april 1992, *De Verz.*, 1992, 543, noot W. PEVERNAGIE (waarin het «overgangsrecht» bij aanpassing van het «tarief» ter sprake kwam); Rb. Tongeren, 14 maart 1996 en 18 maart 1996, *Limb. Rechtsl.*, 1996, 125 en 126 (verwijzing naar de «indicatieve lijst»). Voor een (terecht kritische) bespreking van deze lijst, zie D. DE CALLATAÏ, o.c., *R.G.A.R.*, 1996, nr. 12.641.

⁷⁶ Cass., 5 januari 1953, *Arr. Cass.*, 1953, 264; Cass., 4 april 1978, *Arr. Cass.*, 1978, 882. Maar zie Cass., 12 april 1976, *Arr. Cass.*, 1976, 928: hier had de benadeelde de vergoeding van morele schade ingevolge volledige en gedeeltelijke tijdelijke arbeidsongeschiktheid berekend per dag ongeschiktheid en het dagelijks bedrag afzonderlijk voor elke opeenvolgende fase van die ongeschiktheid berekend met inachtneming van de schommelingen van de omvang van die schade. De verwerping van dergelijke berekeningswijze dient wel te worden gemotiveerd.

⁷⁷ Cass., 22 december 1975, *Arr. Cass.*, 1975, 498.

⁷⁸ Vgl. met de Duitse rechtspraak: het *Bundesgerichtshof*, waarvan de taak met die van het Hof van Cassatie vergelijkbaar is, oefent toezicht uit op de motivering door de feitenrechter indien de rechter de bovengrens van de door de rechtspraak in vergelijkbare gevallen toegekende vergoedingen duidelijk overschrijdt. Vereist is «*einer ausreichenden Begründung, die u.a. erkennen läßt, daß er sich der Bedeutung seiner Entscheidung für das allgemeine Schmerzengeldgefüge und seiner Verantwortung gegenüber der Gemeinschaft aller Versicherten bewußt ist*» (BGH, 1 oktober 1985, *Versicherungsrecht* 1986, 59).

⁷⁹ W. VAN GERVEN, «Creatieve rechtspraak», *R.W.*, 1997-98, 209-223.

⁸⁰ Zie Pol. Hollogne-aux-Pierres, 18 oktober 1955; Corr. Dinant, 3 februari 1958; Gent, 19 maart 1962; Corr. Verviers, 13 december 1979; Corr. Brussel, 5 december 1980. Zie eveneens in die zin: Rb. Brussel, 22 november 1988, dat een vergoeding voor materiële en morele schade ingevolge blijvende invaliditeit toekende, rekening houdend met «*une perturbation des rapports sexuels*».

tendens de seksuele schade afzonderlijk te vergoeden,⁸¹ al wordt ook wel de seksuele schade nog samen met andere bestanddelen van de morele schade door de toekenning van één totaal bedrag vergoed. Soms vraagt de benadeelde zelf een vergoeding van de morele schade, met inbegrip van *pretium voluptatis*.⁸² Indien de seksuele schade niet afzonderlijk wordt begroot, vindt dit meestal zijn grondslag in de overtuiging dat de verschillende bestanddelen van de morele schade ingevolge de aantasting van de fysieke integriteit één geheel uitmaken en niet afzonderlijk kunnen of hoeven begroot te worden.⁸³ Die begroting in haar geheel wordt soms verantwoord op grond van de bijzondere omstandigheden van de zaak. Zo werd gewezen op het verminderde bewustzijn van het slachtoffer⁸⁴ of het alomvattende karakter van de morele schade in het geval van para- of quadriplegie.⁸⁵ In dergelijke gevallen blijkt wel dat de rechter met het bestaan van seksuele schade rekening heeft gehouden, al valt dit niet in de begroting van die totale morele schade na te gaan.⁸⁶ Andere uitspraken beklemtonen daarentegen de eigenheid van de seksuele schade: niet elk slachtoffer getroffen door een blijvende volledige invaliditeit ondergaat sek-

suele schade, zodat aan het volledig invalide slachtoffer dat bovendien seksuele schade lijdt, een bijkomende vergoeding moet worden toegekend.⁸⁷ *Pretium voluptatis* en schade ingevolge «vermindering van huwelijkskansen» worden nu eens wel,⁸⁸ dan weer niet⁸⁹ afzonderlijk vergoed.

De vraag of seksuele schade al dan niet afzonderlijk moet worden vergoed, is niet juridisch-technisch van aard. De beoordeling van het bestaan en de omvang van de morele schade is een aan de feitenrechter overgelaten soevereine beoordeling. De rechtspraak van het Hof van Cassatie in verband met de vergoeding van morele en materiële schade ingevolge arbeidsongeschiktheid toont aan dat een gezamenlijke vergoeding in de regel mogelijk is, ook al vordert één van de partijen voor beide schades een afzonderlijke vergoeding, indien de rechter de redenen opgeeft waarom die morele en materiële schade niet afzonderlijk kunnen worden vergoed.⁹⁰ Het Hof controleert weliswaar, indien het cassatiemiddel zover strekt, daarbij niet alleen of de bestreden beslissing «regelmatig met redenen omkleed is» – wat wijst op de naleving van de formele motiveringsverplichting – maar ook of de beslissing «naar recht verantwoord» is. Tot nu toe is er evenwel, voor zover ik zie, nog geen cassatie gebeurd op grond van een niet naar recht verantwoorde redengeving. Het is dan ook zeer onwaarschijnlijk dat het Hof van Cassatie een beslissing zou verbreken omdat de rechter, anders dan gevorderd, voor de verschillende bestanddelen van morele schade één totale schadevergoeding toekent. In de eerste plaats gaat het hier niet over verschillende schades (materiële schade tegenover morele schade), maar over (bestanddelen van) dezelfde schade. Hoe dan ook, indien het Hof zou toezien op de inhoud van de motieven voor toekenning van één totale schadevergoeding, hoeft de motivering wellicht niet verder te strekken dan de verwijzing naar de omstandigheid dat de verschillende bestanddelen van de morele schade uit eenzelfde letsel voortvloeien en tegelijkertijd door dezelfde persoon worden ondergaan, zonder van elkaar te kunnen onderscheiden worden.

De vraag of het wenselijk is dat seksuele schade al dan niet in één enkel bedrag met andere bestanddelen van morele schade wordt vergoed, is dan ook van rechtspolitieke aard. Vóór pleit in ieder geval dat een afzonderlijke schadevergoeding elke twijfel wegneemt omtrent het feit dat de rechter deze seksuele schade wel degelijk in aanmerking heeft genomen. Een onderscheid tussen de verschillende bestand-

⁸¹ Afzonderlijke vergoeding: Corr. Nijvel, 4 oktober 1984 (onderscheid tussen morele schade voortvloeiend uit een blijvende invaliditeit van 50%, *pretium doloris*, esthetische schade, '*préjudice d'agrément*', *pretium voluptatis* en '*préjudice obstétrical*'); Brussel, 1 december 1987 (onderscheid tussen enerzijds morele schade in de strikte zin van het woord en esthetische schade samen en anderzijds *pretium voluptatis* en verlies van de huwelijkskansen anderzijds); Pol. Nijvel, 6 maart 1990 (onderscheid tussen morele schade, '*préjudice d'agrément*', esthetische schade, *pretium voluptatis*); Luik, 24 januari 1991 (onderscheid tussen morele schade *sensu stricto*, esthetische schade, '*préjudice d'agrément*' en *pretium voluptatis*; anders het vonnis a quo Rb. Namen, 23 oktober 1989); Gent, 7 november 1991 (afzonderlijke vergoeding voor de belangrijke vermindering van de seksuele behoefte); Rb. Luik, 2 maart 1992 (afzonderlijke vergoeding van morele schade *sensu stricto*, *pretium voluptatis* en esthetische schade); Rb. Marche-en-Famenne, 6 november 1992 (onderscheid tussen morele schade en *pretium doloris*, *pretium voluptatis* en verlies van de kans om een gezin te stichten en kinderen te hebben en ten slotte '*préjudice d'agrément*').

⁸² Pol. Brussel, 7 december 1982.

⁸³ Expliciet in die zin: Luik, 10 maart 1988 (vergoeding van «*dommage moral permanent*», morele schade *sensu stricto* voortvloeiend uit de blijvende invaliditeit, *pretium doloris*, begrepen in de graad van invaliditeit, *pretium voluptatis* en '*préjudice d'agrément*' samen; *pretium voluptatis* en '*préjudice d'agrément*' zijn bestanddelen van de totale morele schade; wel afzonderlijke vergoeding van de esthetische schade); Corr. Leuven, 18 december 1987 («morele schade wegens bestendige werkongeschiktheid» omvat de «schade ingevolge de zuiver fysieke letsels, *pretium voluptatis*, *damnum sexuale*» als ook de esthetische schade). Zie ook Rb. Doornik, 4 november 1987.

⁸⁴ Brussel, 5 maart 1985.

⁸⁵ Luik, 22 december 1986 (geen onderscheid tussen *pretium doloris*, '*préjudice affectif*', '*préjudice d'agrément*', *pretium voluptatis*, esthetische schade); Pol. Charleroi, 5 november 1990 (het toegekende bedrag vergoedt alle morele aspecten van de quadriplegie, met inbegrip van *pretium voluptatis*, *pretium doloris*, esthetische schade). Geen verantwoording evenwel in Antwerpen, 12 december 1990.

⁸⁶ Soms kan wel betwijfeld worden of de seksuele schade in aanmerking werd genomen. Zie Corr. Brussel, 10 februari 1989; «omwille van het zeer belangrijk percentage van de weerhouden morele schade wordt geacht dat deze post erin begrepen is en kan geen bijkomende schadevergoeding verleend worden».

⁸⁷ Brussel, 19 januari 1987; Rb. Brussel, 31 maart 1995.

⁸⁸ Brussel, 22 juni 1983; Brussel, 1 december 1987 (de vordering van het slachtoffer had betrekking op beide elementen samen).

⁸⁹ Brussel, 19 januari 1987 (onderscheid tussen het verlies van de kans te huwen en een gezin te stichten, waarvoor 1.000.000 F werd toegekend, en seksuele schade, waarvoor eveneens 1.000.000 F toegekend werd).

⁹⁰ Zie Cass., 11 januari 1972, *Arr. Cass.*, 1972, 458; Cass., 12 april 1976, *Arr. Cass.*, 1976, 928, *R.G.A.R.*, 1977, nr. 9.748; Cass., 11 september 1979, *Arr. Cass.*, 1979-80, 34; Cass., 13 januari 1982, *Arr. Cass.*, 1981-82, 611, *R.W.*, 1982-83, 1311; Cass., 2 februari 1983, *Arr. Cass.*, 1982-83, 725 (de gezamenlijke vergoeding van materiële en morele schade is regelmatig met redenen omkleed en naar recht verantwoord doordat de rechter (in essentie) erop gewezen had dat het ongeval geen gevolgen voor de loopbaan van het slachtoffer bij dezelfde werkgever had meegebracht); vgl. Cass., 27 november 1980, *Arr. Cass.* 1980-81, 342.

delen van morele schade, die op een verschillende wijze kunnen beleefd worden, maakt bovendien een preciezere begroting mogelijk.⁹¹ Een afzonderlijke begroting vergroot in elk geval de transparantie van de rechterlijke beoordeling van de omvang van de schade en lijkt een noodzakelijke voorwaarde om te komen tot coherentie bij de toekenning van schadesommen. Dit vergroot dan ook de kansen op de mogelijkheid van een buitengerechterlijke afdoening.⁹² Op zichzelf hoeft een afzonderlijke begroting niet te leiden tot een verzwaring van de schadelast.⁹³ Zij brengt alleen het bedrag tot uiting dat specifiek voor elk bestanddeel werd toegekend. Een afzonderlijke begroting zou slechts leiden tot een verzwaring van de schadelast indien bij de begroting onvoldoende met de seksuele schade rekening werd gehouden. Op dat ogenblik rijst evenwel een andere vraag, namelijk die naar de aanvaardbaarheid van het bedrag van de schadevergoeding. Het is evenwel moeilijk in te zien hoe die vraagstelling zinvol kan worden benaderd indien niet met een zekere precisie blijkt welk bedrag voor welke schade werd toegekend.

Aangezien de seksuele schade nauwelijks concreet wordt omschreven en niet altijd afzonderlijk wordt begroot, is een onderlinge vergelijking van de toegekende schadevergoedingen uiterst moeilijk. Slechts één uitspraak verantwoordt de toekenning van de schadevergoeding op basis van wat gewoonlijk wordt toegekend.⁹⁴ De enige mogelijke vaststelling is dat de rechtspraak melding maakt van een aantal factoren die de omvang van de schade mee bepalen.

C. Factoren die de omvang van de schadevergoeding bepalen

Uit de gepubliceerde rechtspraak blijken inderdaad een aantal factoren van belang te zijn voor de begroting van de seksuele schade. Of deze factoren werkelijk het toegekende bedrag bepalen in in welke mate, kan niet concreet worden nagegaan.

Zo werd, terecht, de jonge leeftijd van het slachtoffer beklemtoond, niet alleen wanneer het ongeval zich voordoet op het ogenblik waarop het slachtoffer seksueel actief is of zal worden,⁹⁵ maar ook wanneer het ongeval zich voordoet op zeer jonge leeftijd, aangezien het psychisch evenwicht

vanaf de puberteit zal verstoord zijn.⁹⁶ Het feit dat het slachtoffer, verloofd op het ogenblik van het ongeval, toch in het huwelijk trad met zijn verloofde, werd beschouwd als irrelevant voor de begroting van de seksuele schade.⁹⁷ Het verlies van de mogelijkheid moeder of vader te worden (of wanneer een kinderwens nog verondersteld kan worden, opnieuw moeder of vader te worden) is uiteraard een factor die de schade verzwaaert.⁹⁸ In de lijn van de Belgische rechtspraak (maar afwijkend ten opzichte van de buitenlandse rechtspraak)⁹⁹ is het standpunt dat de morele schade slechts in beperkte mate voor vergoeding in aanmerking komt indien het slachtoffer slechts gedeeltelijk bewust is.¹⁰⁰ Bevreemdend is het standpunt dat er geen afzonderlijke ver-

⁹⁶ Brussel, 19 januari 1987 (slachtoffer 5 jaar); Brussel, 1 december 1987 (slachtoffer 7 jaar).

⁹⁷ Pol. Nijvel, 6 maart 1990. Men zou enkel kunnen preciseren dat hij de begroting van de seksuele schade in dergelijk geval geen rekening moet worden gehouden met het verlies van de kans op een huwelijk of een vaste relatie.

⁹⁸ Corr. Brussel, 23 november 1979 (slachtoffer 22 jaar, zonder kinderen; een eerste kind overleed); Pol. Charleroi, 5 november 1990 (slachtoffer 29 jaar, moeder van een kind van dertien maanden). Vgl. Corr. Bergen, 1 oktober 1973, dat bij de begroting van de schade ingevolge definitieve infertiliteit rekening hield met de leeftijd van het slachtoffer (34 jaar), de burgerlijke staat (ongehuwd, maar moeder van een kind) en het feit dat het slachtoffer al moeder was van een kind; door de verwikkelingen na het ongeval werd een tweede kind dood geboren; Rb. Brussel, 31 maart 1995, waarbij onderstreept werd dat het slachtoffer, 33 jaar, reeds vader was van drie kinderen en derhalve een schade van mindere omvang leed dan jonge slachtoffers die nog geen gezin hebben kunnen stichten.

⁹⁹ Het bestaan en de omvang van morele schade bij comateuze slachtoffers is één van de problemen inzake morele schade die in de meeste landen, behalve in België (vgl. Cass. 4 april 1990, *Arr. Cass.* 1989-90, 1025, *Pas.*, 1990, I, 913, *J.T.*, 1992, 829, noot L. HERVÉ, *R.G.A.R.*, 1992, nr. 12.001), aanleiding gegeven heeft tot fundamentele rechtspraak. Ook al is de oplossing nergens onbetwist en is zij dikwijls het resultaat van een jarenlange rechtsontwikkeling, de buitenlandse rechtspraak lijkt gewonnen voor een objectieve benadering van morele schade. Morele schade bestaat niet alleen uit de pijn en het leed van het slachtoffer (gevoelens die noodzakelijk een bewustzijn veronderstellen), maar ook, en in de eerste plaats, uit de aantasting van de persoonlijkheid, de levenskwaliteit en -mogelijkheden van het slachtoffer, zodat de onbewustheid geenszins deze schade doet verdwijnen. Zie en vgl. *BGH*, 13 oktober 1992, *N.J.W. (Neue Juristische Wochenschrift)*, 1993, 781, noot E. DEUTSCH, *Juristenzeitung*, 1993, 516, noot D. GIESEN en de rechtsvergelijkende notities in *European Review of Private Law*, 1996, 221-261; *House of Lords, H. West & Son Ltd. v. Shephard*, 1964, A.C. (*Appeal Cases*), 327; Cass. fr. (2^e civ.), 22 februari 1995, *Recueil Dalloz Sirey*, 1996, *Jur.*, 69, noot Y. CHARTIER; *J.C.P.*, 1996, II, nr. 22570, noot Y. DAGORNE-LABBE.

¹⁰⁰ Brussel, 5 maart 1985; er werd tevens beklemtoond dat het slachtoffer, bijna tien jaar op het ogenblik van het ongeval, slechts een uiterst beperkte kennis kon hebben van het seksuele genot en de genoegens van huwelijk en vaderschap, en dat na het ongeval een meer precieze kennis uit de sluiten valt, omdat het slachtoffer slechts gedeeltelijk bewust is en elke intellectuele ontwikkeling uitgesloten is; uit de uitspraak valt evenwel niet af te leiden of het slachtoffer elke seksuele behoefte verloren zou hebben; vgl. Brussel, 19 januari 1987 en Brussel, 1 december 1987 (vorige noot). Zie ook Luik, 10 maart 1988 (morele schade, door deskundige uitgedrukt als zijnde van graad 7 op een schaal van 7, verminderd tot graad 6 wegens een aantasting van het bewustzijn).

⁹¹ R.O. DALCO en G. SCHAMPS, *R.C.J.B.*, 1995, 760-761 en al vroeger in die zin: R.O. DALCO en F. GLANSORFF, *R.C.J.B.*, 1988, 479, Vlg. D. DE CALLATAY, *R.G.A.R.*, 1994, nr. 12.286, p. 14, *verso*. Veeleer afwijzend: J. SCHRYVERS, «Évaluation et réparation des préjudices extrapatrimoniaux», *R.G.A.R.*, 1993, nr. 12.168, p. 4, *verso* - p. 5.

⁹² Vgl. R.O. DALCO en F. GLANSORFF, *R.C.J.B.*, 1981, 162; in dezelfde zin voor Frankrijk: M. BOURRIÉ-QUENILLET, *J.C.P.*, 1996.I.3986, nrs. 14-15 en nr. 28, p. 501.

⁹³ Illustratief hiervoor Rb. Namen, 23 oktober 1989, hervormd door Luik, 24 januari 1991. De eerste rechter had de morele schadevergoeding bepaald op een totaal bedrag van 6.300.000 F.; het Hof kende voor de verschillende schadebestanddelen een afzonderlijke vergoeding toe en kwam aldus tot een bedrag van 5.300.000 F.

⁹⁴ Rb. Luik, 2 maart 1992.

⁹⁵ Corr. Verviers, 13 december 1979 (slachtoffer 23 jaar); Corr. Brussel, 5 december 1980; Corr. Nijvel, 4 oktober 1984 (slachtoffer 18 jaar); Rb. Brussel, 16 december 1988 (slachtoffer 25 jaar); Luik, 24 januari 1991 (slachtoffer 19 jaar).

goeding voor *pretium voluptatis* hoefde toegekend te worden omdat het slachtoffer, 58 jaar op het ogenblik van het ongeval, sinds vijf jaren feitelijk gescheiden van haar echtgenoot leefde.¹⁰¹

Het moeilijke en delicate karakter van de bepaling van de omvang van een morele schadevergoeding komt duidelijk tot uiting wanneer gepoogd wordt criteria te ontwikkelen die het zouden moeten mogelijk maken de ernst van de morele schade nauwkeuriger te bepalen. Kruithof wees al op het hachelijke karakter van dergelijke onderneming en de kritiek die op verschillende criteria kan worden geuit.¹⁰² Dit is bij seksuele schade niet anders. Melennec¹⁰³ heeft daartoe in ieder geval een poging ondernomen. Hij wees op de volgende factoren:

– *de leeftijd*: zonder daaraan een mathematisch belang te hechten, kan inderdaad ervan uitgegaan worden dat een jong slachtoffer een grotere schade lijdt dan een ouder slachtoffer;

– *het geslacht*: het verlies van de mannelijke potentie zou ernstiger zijn dan de frigiditeit van de vrouw, omdat impotentie, anders dan frigiditeit, geslachtsbetrekkingen onmogelijk maakt en de noodzaak van artificiële inseminatie meebrengt. Hoewel Melennec zijn twijfels heeft omtrent de juistheid van dit standpunt, verantwoordt volgens hem de vermelde objectieve gegevens gedeeltelijk een verschillende behandeling van man en vrouw. Mij lijkt in ieder geval dergelijk onderscheid bijzonder vrouwonvriendelijk en verkeerd (net zoals ik geen reden zie om de algemene verspreide opvatting bij te vallen dat esthetische schade bij een man lager moet worden geschat dan bij een vrouw).¹⁰⁴

– *de matrimoniale situatie*: ongehuwde slachtoffers lijden een grotere schade dan gehuwde slachtoffers, aangezien hun kansen op relatievorming gehypothekeerd worden. Toch wel opmerkelijk (en m.i. onjuist) is het standpunt dat «*il soit communément admis que le célibat soit pour lui (l'homme) un état plus facilement acceptable que pour la femme*». Voorts – maar dit hangt eigenlijk samen met de leeftijd van het slachtoffer – lijdt een pas gehuwde persoon een grotere schade dan een langer gehuwd persoon.

¹⁰¹ Luik, 22 december 1986.

¹⁰² R. KRUIHOF, *De Verz.*, 1985, 378 en noot 102, waarin de vraag wordt gesteld of het wel juist is dat het morele leed van een vrouw die haar echtgenoot na twee jaren huwelijk verliest in de regel groter is dan het leed van een zestigjarige weduwe (vgl. R.O. DALCO, *Traité de la responsabilité civile*, II, in *Les Nouvelles, Droit Civil*, V/2, nr. 3429).

¹⁰³ L. MELENNEC, *Gaz. Pal.*, 1977.2.525, 527.

¹⁰⁴ Terzake zou een boeiend rechtssociologisch onderzoek kunnen gevoerd worden: welk mens- en maatschappijbeeld wordt, terecht of ten onrechte, gehanteerd wanneer de rechter beklemtoont dat de esthetische schade geleden wordt door een vrouw «*à un âge où la coquetterie conserve ses droits*» (Corr. Nijvel, 25 juni 1982, *R.G.A.R.*, 1984, nr. 10.790); wanneer de deskundige opmerkt dat de ernstige littekens aan de benen van een veertienjarig meisje de uitoefening belet van «*une profession reposant sur une représentativité et exigeant un certain déshabillage*» (Rb. Doornik, 4 november 1987, *R.G.A.R.*, 1990, nr. 11.752); wanneer de rechter onder meer op grond van de «niet onaardige verschijning» van het slachtoffer van oordeel is dat, zonder ongeval het slachtoffer (werkzoekende op het ogenblik van het ongeval) met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid als *graficus* werk gevonden zou hebben (Gent, 24 december 1990, *De Verz.*, 1992, 132).

– *de familiale situatie*: het slachtoffer dat al vader of moeder is, zeker wanneer verondersteld kan worden dat de kinderen van het slachtoffer volledig vervuld is, lijdt ingevolge de aantasting van de vruchtbaarheid een kleinere schade dan een kinderloos slachtoffer of een slachtoffer dat zijn kinderen nog niet volledig heeft kunnen realiseren.

– *de sociale en professionele situatie*: deze factor kan volgens Melennec geen invloed hebben op de omvang van de schade.¹⁰⁵

Uit een onderzoek van 52 Franse beslissingen is M. Bourrié-Quenillet tot de bevinding gekomen dat de leeftijd van het slachtoffer, diens matrimoniale en familiale situatie en uiteraard ook de aard (seksuele schade, al dan gepaard gaande met «*le préjudice d'établissement*», dit is de onmogelijkheid een gezin te stichten) en ernst van de schade (volgens een invaliditeitsgraad) inderdaad sterk de omvang van de schadeloosstelling beïnvloeden.¹⁰⁶

D. Bedrag van de schadevergoeding

Sommigen zijn van oordeel dat het niveau van de schadeloosstelling te laag is. Fagnart schrijft: «*Il est permis de penser que notre jurisprudence, non seulement sous-estime l'importance du préjudice résultant d'une perte de la sexualité, mais qu'elle ignore complètement les conséquences dramatiques que la disparition de la génitalité peut avoir sur l'épanouissement sentimental et familial de la victime*».¹⁰⁷

Om na te gaan of de Belgische rechtspraak recht doet aan seksuele schade (en andere vormen van morele schade), zou het interessant zijn een vergelijking te maken met de buitenlandse rechtspraak inzake morele schadevergoeding. Dergelijke vergelijking is een gewaagde zaak indien niet de gehele schadeloosstelling kan worden nagegaan. Onder dit voorbehoud, kan melding worden gemaakt van het gemiddelde cijfer dat M. Bourrié-Quenillet berekende aan de hand van 52 arresten van hoven van beroep in de periode van 1993-1995. Voor de seksuele schade als zodanig, dus niet vermengd met de «*préjudice d'agrément*» noch met de «*préjudice d'établissement*», bedroeg het gemiddelde bedrag 127.105 FF; voor «*préjudice sexuel et d'établissement*» samen bedroeg

¹⁰⁵ Dat hierover, in ieder geval vroeger, anders gedacht werd, blijkt uit een citaat van A. TOULEMON (noot onder Trib. gr. inst. Valence, 6 juli 1972, *Gaz. Pal.* 1972.2.857, aangehaald door L. MELENNEC, *Gaz. Pal.* 1977.2.525, 527 en door M. BOURRIÉ-QUENILLET, *J.C.P.* 1996.I.3986, nr. 21), thans graag als kwinkslag aangehaald, maar destijds niet zo bedoeld: «*l'impuissance est une catastrophe moindre pour un intellectuel, qui peut goûter les plaisirs de l'esprit, la littérature, l'art, la poésie, la musique que pour un brave garçon, qui ne peut connaître que les joies de la nature*».

¹⁰⁶ M. BOURRIÉ-QUENILLET, *J.C.P.*, 1996.I.3986, p. 499-500.

¹⁰⁷ J.L. FAGNART, *Chronique 1985-1995*, 122-123. In dezelfde zin, L. LAMINE, noot onder Antwerpen, 28 februari 1993), *A.J.T.*, 1996-97, 175: «Gelukkig voor de ouders werken de rechters nog met quasi-forfaitaire, ronde en willekeurige bedragen die aan de lage kant liggen.» FAGNART verwijst in dit verband naar de toekenning van een maandelijkse rente van 5.000 F. aan een student voor *pretium voluptatis* en het verlies van de kans een gezin te stichten en vader te worden (Rb. Marche-en-Famenne, 6 november 1992) en stelt de vraag wat dergelijk maandelijks bedrag wel voorstelt. Indien dergelijk bedrag gekapitaliseerd wordt, komt men in de buurt van de som van 1.000.000 F., een bedrag dat in de lijn van de rechtspraak ligt.

het gemiddelde 221.667 FF.¹⁰⁸ Aangezien het niveau van de morele schadevergoeding, naargelang de soort morele schade, in Frankrijk op een vergelijkbaar of hoger niveau ligt dan in België,¹⁰⁹ lijkt niet meteen een opvallend verschil in waardering van seksuele schade in vergelijking met andere vormen van morele schade vast te stellen.¹¹⁰

De huidige, noodzakelijkerwijze symbolische waardering door de Belgische rechter van seksuele schade door de toe-

kenning van een morele schadevergoeding lijkt dan ook doorgaans de ernst van die schade niet te miskennen.

Bart DE TEMMERMAN
Assistent K.U. Leuven

¹⁰⁸ M. BOURRIÉ-QUENILLET, *J.C.P.* 1996.I.3986, nr. 22.

¹⁰⁹ Men vergelijke met de Belgische normen de gegevens bij Y. LAMBERT-FAIVRE, *O.C. (noot 33)*, 255 (*prétium doloris*, esthetische schade en *«préjudice d'agrément»*) 257 (*«préjudice d'agrément»*), 292 (morele schade nabestaande bij overlijden); zie b.v. Parijs, 31 mei 1994, *Gaz. Pal.* 1995, Pan., 620; schadevergoeding van 1.000.000 FF in totaal voor *prétium doloris* (200.000 FF), esthetische schade (100.000 FF) en *«préjudice d'agrément»* (m.i.v. seksuele schade) en *«préjudice d'établissement»* (700.000 FF).

¹¹⁰ Vergelijking met Duitse toekenningen van *Schmerzensgeld* is evenmin evident, omdat het Duitse recht inzake *Schmerzensgeld* aanzienlijk van het Belgische recht afwijkt. Bovendien wordt één totaal bedrag toegekend. Een overzicht van de rechtspraak inzake

smartegeld vindt men bij S. HACKS, A. RING en P. BÖHM, *Schmerzensgeld. Beträge*, ADAC Verlag, 1995. Bij wijze van vergelijking één voorbeeld: de toekenning (in 1989) van 350.000 DM aan een 33-jarige man getroffen door dwarslaesie en verlies van potentie (geciteerd in nr. 1668). Hierbij dient wel ermee rekening gehouden te worden dat dit bedrag eveneens bevat wat in België onder morele schade tijdens tijdelijke invaliditeit/arbeidsongeschiktheid verstaan wordt (en die in de hierna volgende tabel van Belgische rechtspraak niet in rekening werd gebracht).

Wat de toekenning van vergoedingen voor *loss of amenities* in Engeland betreft, kan worden verwezen naar een aantal voorbeelden uit een richtsnoer uit 1994 (geciteerd in D. KEMP en P. MANTLE, *Damages for Personal Injury and Death*, London, FT Law & Tax, 1995, 132); quadriplegie: £105.000 - £125.000; paraplegie: £80.000 - £95.000; totale impotentie van een jonge man: £55.000; onvruchtbaarheid van vrouw: £45.000 - £60.000.

BIJLAGE: DE SEKSUELE SCHADE IN CIJFERS ¹

I. Seksuele schade

A. Aanspraak rechtstreeks slachtoffer

rechterlijke uitspraak	geslacht burg. staat	leeftijd op ogenblik van ongeval of uitspraak ³	lichamelijke schade invaliditeitsgraad ²	bedrag voor seksuele schade afzonderlijk	totale morele schadevergoeding	omschrijving van morele schade vergoeding per bestanddeel
Pol. Hologne-aux-Pierres 18 oktober 1955	man	± 53 J	BAO 40%	—	150.000 F.	morele schade, m.i.v. gevolgen op psychisch vlak, o.m. gedeeltelijke impotentie
Corr. Dinant 3 februari 1958	man	± 51 J	BAO 100%	—	500.000 F	morele schade, o.m. erop wijzend dat het slachtoffer beroofd is van seksueel genot en de weerslag hiervan op het huwelijksleven
Rb. Gent 19 maart 1962	man	37 J (O) 41 J (U)	BAO 100%	—	650.000 F.	morele schade, o.m. wijzend op de onmogelijkheid van normale seksuele betrekkingen
Corr. Verviers 13 december 1979	man	23 J (O) 27 J (U) ongetrouwd	ged. quadriplegie BAO 100%	—	3.000.000 F.	morele schade vanaf consolidatie (30.9.1978), o.m. erop wijzend dat het slachtoffer definitief beroofd is van elke hoop «de fonder un foyer, d'avoir une vie familiale, sentimentale et sexuelle»
Corr. Brussel 5 december 1980	vrouw	18 J (O) 28 J (U)	paraplegie	—	2.000.000 F	toekomstige morele schade, m.i.v. esthetische schade, o.m. erop wijzend dat het slachtoffer beroofd is van elk seksueel genoegen
Pol. Brussel 7 december 1982	man	41 J (O) 43 J (U) ?	quadriplegie BAO 100%	—	3.500.000 F.	toekomstige morele schade m.i.v. pretium voluptatis
Brussel 22 juni 1983	vrouw	17 J (O) 21 J (U) ongetrouwd	BI 80%	1.000.000 F pretium voluptatis en vermindering huwelijkskansen	3.500.000 F	2.000.000 F toekomstige morele schade m.i.v. pretium doloris; 1.000.000 F pretium voluptatis; 500.000 F esthetische schade
Corr. Nijvel 4 oktober 1984	vrouw	18 J (O) 26 J (U) ongetrouwd	BAO 50%	500.000 F. pretium voluptatis, d.i. verlies van elk seksueel genot	2.716.000 F.	1.000.000 F. morele schade en consolidatie (17.3.1983); 216.000 F. pretium doloris na consolidatie; 500.000 F esthetische schade na consolidatie; 500.000 F. pretium voluptatis (zonder onderscheid van periode voor en na consolidatie); 500.000 F. verloskundige schade

¹ De vindplaats van de vermelde uitspraken worden vermeld in noot 1 bij de tekst.

² Graad van blijvende invaliditeit (BI) of van blijvende arbeidsongeschiktheid (BAO)

³ Afgekort (O) en (U).

rechterlijke uitspraak	geslacht burg. staat	leeftijd op ogenblik van ongeval of uitspraak ³	lichamelijke schade invaliditeitsgraad ²	bedrag voor seksuele schade afzonderlijk	totale morele schadevergoeding	omschrijving van morele schade vergoeding per bestanddeel
Brussel 5 maart 1985	man	10 J (O) 16 J (U)	quadriplegie	–	(750.000 F.)	morele schade (ook m.i.v. pretium voluptatis) voor de periode tussen het ongeval en 20ste verjaardag; schade is beperkt ingevolg verminderd bewustzijn van het slachtoffer
Luik 22 december 1986	vrouw	58 J (O) 65 J (U) feitelijk gescheiden	paraplegie BAO 100%	–	2.250.000 F.	morele schade, m.i.v. pretium voluptatis, «préjudice affectif», «préjudice d'agrément», pretium voluptatis, esthetische schade
Brussel 19 januari 1987	vrouw	5 J (O) 13 J (U)	paraplegie BAO 100%	1.000.000 F. pretium voluptatis	5.000.000 F.	3.000.000 F. toekomstige morele schade sensu stricto; 1.000.000 F. pretium voluptatis; 1.000.000 F. verlies huwelijkskansen
Brussel 1 december 1987	vrouw	7 J (O) 16 J (U)	paraplegie BI 100%	1.000.000 F. pretium voluptatis en verlies huwelijkskansen	4.000.000 F.	3.000.000 F. toekomstige morele schade sensu stricto en esthetische schade; 1.000.000 F. pretium voluptatis en verlies huwelijkskansen
Corr. Leuven 18 december 1987	vrouw	studente ongetrouwd	paraplegie	–	4.000.000 F.	toekomstige morele schade, m.i.v. schade ingevolge zuiver fysieke letsels, pretium voluptatis, damnum sexuelle, esthetische schade
Luik 10 maart 1988	vrouw	34 J (O) 40 J (U) gehuwd 2 kinderen	BAO 100%	–	5.500.000 F.	5.000.000 F. morele schade na consolidatie, m.i.v. pretium doloris, pretium voluptatis en «préjudice d'agrément»; rekening houdend met een bepaalde vermindering van bewustzijn; 500.000 F. esthetische schade
Rb. Brussel 22 november 1988	man	? ?	BAO 21%	–	65.000 F/p	65.000 F. per punt invaliditeit voor materiële en morele schade samen; rekening houdend met «une perturbation des rapports sexuels»
Rb. Brussel 16 december 1988		25 J (O) 33 J (U) ongetrouwd	quadriplegie	1.000.000 F. pretium voluptatis	4.600.000 F.	1.000.000 F. pretium voluptatis; 600.000 F. esthetische schade; 3.000.000 F. morele schade vanaf 1.1.1988
Corr. Brussel 10 februari 1989	man	12 J (O) 25 J (U)	BAO 90%	–	3.313.344 F.	3.278.344 F. morele schade na 18 mei 1988; (pretium voluptatis wordt geacht in de morele schade te zijn inbegrepen); 35.000 F. esthetische schade
Pol. Nijvel 6 maart 1990	man	20 J (O) 26 J (U) gehuwd na ongeval	paraplegie BAO 100%	2.000.000 F. pretium voluptatis, onmogelijkheid van volledige seksuele betrekkingen; verlies van mogelijkheid van voortplanting	5.750.000 F.	3.000.000 F. morele schade sensu stricto; 500.000 F. «préjudice d'agrément»; 250.000 F. esthetische schade; 2.000.000 F. pretium voluptatis
Pol. Charleroi 5 november 1990	vrouw	29 J (O) 34 J (U) 1 kind	quadriplegie BI 100% gehuwd	–	6.000.000 F.	morele schade, m.i.v. alle elementen (o.m. pretium voluptatis, onmogelijkheid van voortplanting, esthetische schade, «préjudice d'agrément»).
Antwerpen 12 december 1990	man	27 J (?) gehuwd 2 kinderen	gedeeltelijke paraplegie BAO 100%	–	3.500.000 F.	3.000.000 F. morele schade blijvende arbeidsongeschiktheid (o.m. impotentie); 500.000 F. esthetische schade
Rb. Namen 23 oktober 1989	man	19 J (O) 22 J (U) ongetrouwd	BI 100%	–	6.300.000 F.	6.000.000 F. morele schade, m.i.v. «préjudice d'agrément» en pretium voluptatis; 300.000 F. esthetische schade
Luik 24 januari 1991 (hervormt Rb. Namen 23 oktober 1989)		24 J (U)		1.500.000 F. verlies van mogelijkheid van effectieve ontplooiing, van liefdesleven en van stichting van een gezin	5.300.000 F.	3.000.000 F. morele schade sensu stricto 300.000 F. esthetische schade; 500.000 F. «préjudice d'agrément»; 1.500.000 F. pretium voluptatis
Gent 7 november 1991	man	34 J (O) 38 J (U) gehuwd	BAO 100%	300.000 F. belangrijke vermindering van de seksuele behoefte	2.850.000 F.	2.500.000 F. morele schade blijvende arbeidsongeschiktheid; 50.000 F. esthetische schade; 300.000 F. seksuele schade
Rb. Luik 2 maart 1992	man	17 J (O) 26 J (U) ongetrouwd	quadriplegie BI 100%	1.000.000 F. pretium voluptatis	5.000.000 F.	3.500.000 F. toekomstige morele schade; 1.000.000 F. pretium voluptatis; 500.000 F. esthetische schade
Rb. Marche-en-Famen- ne 6 november 1992	man	student	BAO 100% BI 80%	maandelijkse rente 5.000 F.; pretium voluptatis en verlies van kans gezin te stichten en kinderen te hebben		14.610 F. maandelijkse rente voor morele schade en pretium doloris; 5.000 F. rente pretium voluptatis; 2.000 F. rente «préjudice d'agrément»
Rb. Brussel 31 maart 1995	man	33 J (O) 44 J (U) gehuwd 3 kinderen	paraplegie	1.000.000 F.; onmogelijkheid van normale seksuele betrekkingen	5.935.188 F.	4.435.188 F. toekomstige morele schade; 1.000.000 F. pretium voluptatis; 500.000 F. esthetische schade

B. Schade door slachtoffers bij weerkaatsing

gerechtelijke beslissing	geslacht leeftijd	omschrijving van de schade	toegekende vergoeding
Gent 19 maart 1962	vrouw 33 J	onmogelijkheid van man van normale seksuele betrekkingen; BAO 100%	125.000 F. genegenheidsschade, o.m. erop wijzend dat de impotentie een niet te onderschatten psychische stoornis kan meebrengen
Antwerpen 12 december 1990	vrouw 27 J (O)	impotentie; BAO 100%	1.500.000 F. genegenheidsschade, o.m. erop wijzend dat het normale huwelijks- en seksueel leven verstoord werd
Gent 7 november 1991	man + vrouw	belangrijke vermindering van de seksuele behoefte (man getroffen door BAO 100%)	300.000 F. aan beide echtgenoten (ten onrechte door Hof toegekend aan «huwge-meenschap»); (andere morele schade van de man: 2.500.000 F. morele schade blijvende invaliditeit; 50.000 F. esthetische schade)
Antwerpen 28 februari 1996	man	geen seksuele betrekkingen meer mogelijk op de vertrouwde wijze	50.000 F. (uit arrest blijkt dat de vrouw in een vonnis 150.000 F. toegekend kreeg voor «repercussie op het seksueel gebied»)

II. Infertiliteit

Corr. Bergen 1 oktober 1973	vrouw 34 J (O) 39 J (U)	definitieve infertiliteit	100.000 F.
Corr. Brussel 23 november 1979	vrouw 22 J (O) geen kinderen	definitieve infertiliteit	500.000 F.

III. Schade ingevolge moeilijkheden bij zwangerschap en bevalling

Gent 18 maart 1980	10.000 F. per bevalling (in totaal twee) waarbij ten gevolge van het ongeval een keizersnede noodzakelijk was, m.i.v. de lichte esthetische schade wegens blijvend litteken; voorbehoud voor latere schade bij eventuele nieuwe zwangerschap en bevalling
Corr. Nijvel 4 oktober 1984	500.000 F. voor de noodzaak van een keizersnede bij bevalling en de onzekerheid omtrent de mogelijkheid om een normaal gezin te stichten, m.i.v. de weerslag op de huwelijkskansen
Cass. 31 december 1985	een voorbehoud kan niet geweigerd worden op grond van het argument dat vele vrouwen de keizersnede verkiezen boven een normale bevalling (strijdigheid met beoordeling van de schade <i>in concreto</i>)
Brussel 28 mei 1986	noodzaak van keizersnede; voorbehoud voor het geval waarin de keizersnede effectief wordt ondergaan (deskundige had om die reden een verhoogd invaliditeitspercentage voorgesteld, wat evenwel afgewezen werd)
Gent 19 april 1988	100.000 F. als vergoeding van toekomstige schade ingevolge de onmogelijkheid van een normale bevalling

IV. «Vermindering van huwelijkskansen»

Rb. Doornik 4 november 1987	vrouw (10 J (O), 17 J (U)), zonder blijvende invaliditeit, wel belangrijke esthetische schade (5/7), begroot op 1.500.000 F. m.i.v. verlies van huwelijkskansen.
Antwerpen 22 april 1988	vrouw (studente op ogenblik van het ongeval), lijdt een aanzienlijke schade (BAO 68%; esthetische schade: 750.000 F.); ingevolge deze aantasting is de partnerkeuze van het slachtoffer beperkt en dit is een schade die afzonderlijk van de morele en esthetische schade wordt geraamd: 500.000 F.
Rb. Gent 8 april 1991	afwijzing van vordering wegens gemiste kans op huwelijk; geen zekerheid dat de kans gemist werd door het huwelijk; het slachtoffer (vrouw, 32 jaar) heeft nog huwelijkskansen; wel werd met de burgerlijke staat rekening gehouden bij de begroting van de esthetische schade (350.000 F. voor schade gewaardeerd op 4/7).

RECHTSPRAAK

ARBITRAGEHOF

18 JULI 1997

Voorzitter: de h. De Grève

Rapporteurs: de hh. Martens en De Baets

Advocaten: mrs. Arnould, Versie loco Hissel en Traest

Grondwet – Gelijkheid en niet-discriminatie – Strafvordering – Toegang tot het strafdossier – Burgerlijke partij

Doordat het de toegang tot het strafdossier van iedere andere persoon dan de gedetineerde verdachte aan bepaalde voorwaarden onderwerpt, schendt art. 1380, tweede lid, Ger.W. de artt. 10 en 11 Grondwet niet.

Doordat het in geen enkel jurisdictioneel beroep voorziet tegen de beslissing over het verzoek van de burgerlijke partij om toegang te verkrijgen tot het strafdossier tijdens het vooronderzoek, schendt art. 1380, tweede lid, Ger.W. de artt. 10 en 11 Grondwet.

Arrest nr. 54/97

I. Onderwerp van de prejudiciële vraag

Bij vonnis van 2 mei 1997 heeft de voorzitter van de Rechtbank van Eerste Aanleg te Namen, zitting houdende in kort geding, de volgende prejudiciële vraag gesteld:

«Worden de beginselen van gelijkheid en niet-discriminatie verankerd in de vroegere artikelen 6 en 6bis van de Grondwet, thans de artikelen 10 en 11 van de op 17 februari 1994 gecoördineerde Grondwet, eventueel in samenhang gelezen met de artikelen 6.1, 13 en 14 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens, geschonden door artikel 1380, tweede lid, van het Gerechtelijk Wetboek, doordat die wetsbepaling, die werd aangenomen op 10 oktober 1967, de Koning toestaat de voorwaarden te bepalen waaraan de mededeling of het afschrift van akten van onderzoek en rechtspleging in criminele, correctionele en politiezaken en in tuchtzaken onderworpen zijn, en aldus een wettelijke grondslag verschaft aan artikel 125 van het koninklijk besluit van 28 december 1950 houdende algemeen reglement op de gerechtskosten in strafzaken, dat bepaalt dat 'in criminele, correctionele en politiezaken en in tuchtzaken (...) geen uitgifte of afschrift der akten van onderzoek en rechtspleging (mag) worden afgeleverd zonder uitdrukkelijke machtiging van de procureur-generaal bij het Hof van beroep of de auditeur-generaal (...)', terwijl, enerzijds, in het raam zelf van de strafrechtspleging, de artikelen 21, § 3, en 22, derde en vierde lid, van de wet van 20 juli 1990 betreffende de voorlopige hechtenis een rechtstreekse toegang van de gedetineerde verdachte tot het onderzoeksdossier organiseren en terwijl, anderzijds, artikel 1380, eerste lid, in het raam van de burgerlijke rechtspleging, iedere discretionaire beoordeling uitsluit ten aanzien van de griffiers en de bewaarders van openbare registers, met betrekking tot het verstrekken van uitgiften, afschriften of uittreksels uit akten aan allen die erom verzoeken, en terwijl, tot slot, bij andere bepalingen

van hetzelfde Wetboek, diverse verplichtingen tot het verstrekken van uitgiften of afschriften van akten van rechtspleging worden opgelegd, zonder enige discretionaire beoordelingsbevoegdheid te verlenen aan de niet-jurisdictionele overheden die daartoe zijn gehouden (zie bijvoorbeeld de artikelen 792 en 892 van het Gerechtelijk Wetboek)?»

...

Ten aanzien van de bevoegdheid van het Hof

...

B.3. De door de verwijzende rechter in de prejudiciële vraag vermelde wettelijke normen voeren een verschil in behandeling in tussen de volgende categorieën van personen: enerzijds,

- de personen die het strafdossier wensen te raadplegen van de zaak waarin zij zich burgerlijke partij hebben gesteld, die onderworpen zijn aan de voorwaarden die de Koning vermag vast te stellen (artikel 1380, tweede lid, van het Gerechtelijk Wetboek)

en, anderzijds,

- de personen die de openbare registers willen raadplegen en daarvan tegen vergoeding een uitgifte, afschrift of uittreksel kunnen krijgen (artikel 1380, eerste lid, van het Gerechtelijk Wetboek),

- de gedetineerde verdachten aan wie het dossier dat op hen betrekking heeft kort vóór de terechtzitting van de raadkamer ter beschikking wordt gehouden (artikelen 21, § 3, en 22, derde en vierde lid, van de wet betreffende de voorlopige hechtenis),

- de personen die uittreksels of afschriften van akten van rechtspleging kunnen verkrijgen in het raam van de burgerlijke rechtspleging (bijvoorbeeld, artikelen 792 en 892 van het Gerechtelijk Wetboek),

B.4.1. Het Hof vermag zich enkel uit te spreken over het ten aanzien van de artikelen 10 en 11 van de Grondwet al dan niet verantwoorde karakter van een verschil in behandeling als dat verschil aan een wettelijke norm kan worden toegeschreven. Wanneer een wetgever machtiging verleent, dient in de regel ervan te worden uitgegaan dat hij de gemachtigde enkel de bevoegdheid wil verlenen om die machtiging aan te wenden in overeenstemming met de artikelen 10 en 11 van de Grondwet.

Te dezen heeft artikel 1380, tweede lid, van het Gerechtelijk Wetboek de Koning gemachtigd om te bepalen onder welke voorwaarden een persoon mededeling of afschrift van stukken van een strafdossier kan krijgen. De wetgever heeft derhalve een onderscheid mogelijk gemaakt tussen personen die enkel onder de door de Koning bepaalde voorwaarden kennis kunnen nemen van een strafdossier en de andere in B.3 vermelde personen, die over ruimere mogelijkheden beschikken om de dossiers en akten van rechtspleging te raadplegen en er een afschrift van te verkrijgen.

B.4.2. Volgens de door de verwijzende rechter gegeven interpretatie van artikel 1380, tweede lid, van het Gerechtelijk Wetboek dient die bepaling zo te worden begrepen dat zij een wettelijke grondslag verschaft aan artikel 125 van het koninklijk besluit van 28 december 1950 houdende algemeen reglement op de gerechtskosten in strafzaken.

Dat artikel bepaalt:

«In criminele, correctionele en politiezaken en in tuchtzaken mag geen uitgifte of afschrift der akten van onderzoek en rechtspleging worden afgeleverd zonder uitdrukkelijke machtiging van de procureur-generaal bij het hof van beroep of de auditeur-generaal. (...)»

B.4.3. Het Hof zal de in artikel 125 van het koninklijk besluit van 28 december 1950 tot uitdrukking gebrachte maatregel analyseren, niet om zich uit te spreken over de grondwettigheid van een koninklijk besluit, wat niet tot zijn bevoegdheid behoort, maar uitsluitend door het geval te beschouwen waarin artikel 1380, tweede lid, van het Gerechtelijk Wetboek volgens de in B.4.2. gegeven interpretatie een wettelijke grondslag verschaft aan de bevoegdheid die het voormelde artikel 125 aan de procureur-generaal verleent.

B.5. Uit hetgeen voorafgaat volgt dat het Hof bevoegd is om de prejudiciële vraag te beantwoorden.

Ten aanzien van de geldende regeling

B.6. De Ministerraad betoogt dat, volgens een recente uitspraak, de beslissing van de procureur-generaal marginaal kan worden getoetst in een procedure in kort geding. In een door de Ministerraad overgelegd arrest van 10 januari 1997, gewezen in de zaak die aanleiding heeft gegeven tot de twee beslissingen die in de memorie van de Ministerraad zijn aangehaald, heeft het Hof van Beroep te Brussel evenwel geoordeeld dat de hoven en rechtbanken van de rechterlijke orde zich niet in de plaats zouden vermogen te stellen van de procureur-generaal in de uitoefening van diens bevoegdheden (Brussel, 9e kamer, in zake L. e.a. tegen de Belgische Staat, nr. 1996/KR/177). Dat lijkt eveneens de rechtspraak van de strafgerichten te zijn wanneer de burgerlijke partij stuit op de weigering van de onderzoeksrechter om haar toegang te verlenen tot het strafdossier (Luik, kamer van inbeschuldigingstelling, 13 juni 1996, *J.L.M.B.*, 1996, p. 1295). Ten aanzien van het beroep wegens machtsoverschrijding dat ter zake voor het Hof van Cassatie kan worden ingesteld met toepassing van artikel 610 van het Gerechtelijk Wetboek, werd geoordeeld dat het onontvankelijk was indien het niet was ingesteld door de procureur-generaal bij het Hof van Cassatie, overeenkomstig artikel 1088 van het Gerechtelijk Wetboek (Cass., 26 maart 1997, AR P.97.0249F).

B.7. De beslissing van de procureur-generaal waarbij aan de burgerlijke partij de toegang tot het strafdossier wordt geweigerd, wordt, in de huidige stand van de rechtspraak, dan ook beschouwd als een «soevereine en discretionaire» beslissing, die niet vatbaar is voor een door de wet georganiseerd jurisdictioneel beroep. Op grond van de hiervoor aangehaalde rechtspraak kan niet worden gesteld dat tegen de weigering van de procureur-generaal om de burgerlijke partijen toegang te verlenen tot het strafdossier een daadwerkelijk jurisdictioneel beroep bestaat dat door hen zou kunnen worden ingesteld.

Ten gronde

B.8. De categorieën van personen waarop artikel 1380, eerste lid, van het Gerechtelijk Wetboek betrekking heeft, bevinden zich niet in een situatie die vergelijkbaar is met die van de personen die zich burgerlijke partij hebben gesteld in een strafzaak. Eerstgenoemden wensen een afschrift te verkrijgen van registers die openbaar zijn; laatstgenoem-

den wensen stukken te raadplegen van een strafonderzoek dat geheim is.

B.9. Het is evenmin relevant de situatie van de personen die partij zijn in een burgerlijk proces te vergelijken met die van de personen die partij zijn tijdens het vooronderzoek in een strafproces. Eerstgenoemden zijn ertoe gehouden het geheel van de stukken over te leggen waarover zij beschikken en waarvan zij in de loop van de debatten gewag zullen maken, krachtens de fundamentele regel van het contradictoir karakter van de debatten, die geldt gedurende de volledige burgerlijke rechtspleging, die een accusatoire rechtspleging is. Laatstgenoemden zijn partijen in een strafprocedure die, in haar voorbereidende fase, in beginsel inquisitoriaal en geheim is.

B.10. De prejudiciële vraag nodigt het Hof ertoe uit om, wat het vooronderzoek betreft, een vergelijking te maken tussen de situatie van de burgerlijke partij die, behalve indien de procureur-generaal zijn toestemming heeft gegeven, geen toegang heeft tot het strafdossier en dus niet de elementen ervan kan aanwenden die nuttig zouden zijn voor haar rechtsvordering, enerzijds, en de situatie van de verdachte die tijdens zijn hechtenis het strafdossier heeft geraadpleegd en er de elementen uit heeft kunnen putten die hem vanaf dan de mogelijkheid bieden zijn verweer te organiseren, met name door de onderzoeksrechter te verzoeken bepaalde taken uit te voeren, anderzijds. Vanuit dat oogpunt zijn de situatie van de burgerlijke partij en die van de gedetineerde verdachte voldoende vergelijkbaar.

Het Hof zal zijn onderzoek beperken tot de situatie van de volgende twee in de prejudiciële vraag vermelde categorieën van personen: de burgerlijke partij en de gedetineerde verdachte.

B.11. De aan het Hof toevertrouwde toetsing van de wettelijke normen aan de artikelen 10 en 11 van de Grondwet biedt het Hof enkel de mogelijkheid te onderzoeken of het in overeenstemming is met het beginsel van gelijkheid en niet-discriminatie om aan de gedetineerde verdachte in het vooruitzicht van zijn verschijning voor de raadkamer het volledige strafdossier dat op hem betrekking heeft ter beschikking te stellen, terwijl de raadpleging van het dossier door de burgerlijke partij onderworpen is aan de door de Koning vastgestelde voorwaarden – te dezen de toestemming van de procureur-generaal – zonder dat de wetgever in een georganiseerd jurisdictioneel beroep heeft voorzien.

B.12. Het is om de verdachte de mogelijkheid te bieden op dienstige wijze de wettigheid aan te vechten van een tegen hem uitgevaardigd bevel tot aanhouding of de noodzaak te betwisten van de handhaving ervan, dat de wetgever hem, sinds de wet van 20 juli 1990 betreffende de voorlopige hechtenis, de mogelijkheid biedt het strafdossier te raadplegen telkens als hij voor de raadkamer verschijnt, die zich over de handhaving van dat bevel moet uitspreken.

Een dergelijke afwijking van het geheime karakter van het onderzoek is verantwoord door de noodzaak om aan eenieder die van zijn vrijheid is beroofd de mogelijkheid te bieden een beroep in te stellen voor een rechtbank, opdat deze binnen een korte termijn uitspraak doet over de wettigheid van zijn gevangenhouding, zoals daarin is voorzien in artikel 5.4 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens.

B.13. Hoewel de burgerlijke partij zich in een situatie bevindt die verschilt van die van de gedetineerde verdachte,

volgt daaruit evenwel niet dat zij in alle gevallen, gedurende het hele onderzoek, in de onwetendheid zou moeten worden gelaten over het dossier dat ook haar aanbelangt. Diegenen die persoonlijk benadeeld werden door een inbreuk en die zich burgerlijke partij hebben gesteld, kunnen immers ook rechtmatige beweegredenen hebben om het strafdossier te raadplegen. Die raadpleging kan bovendien het algemeen belang dienen, in zoverre de burgerlijke partij kan beschikken over gegevens die in het dossier zouden ontbreken.

B.14. Ten aanzien van het geheim van het onderzoek is het evenwel niet onredelijk dat de wetgever de raadpleging van het strafdossier door de burgerlijke partij in de fase van het vooronderzoek afhankelijk heeft gemaakt van bepaalde voorwaarden.

B.15. Niettemin moet nog worden onderzocht of de wijze waarop de wetgever de toegang van de burgerlijke partij tot het strafdossier heeft beperkt, in een redelijk verband van evenredigheid staat met zijn doelstellingen.

B.16. Door aan de Koning de bevoegdheid over te laten om de voorwaarden te bepalen waaraan de raadpleging van het strafdossier door iedere andere persoon dan de gedetineerde verdachte is onderworpen en door aldus een wettelijke grondslag te verschaffen aan een regeling die de burgerlijke partij geen enkel juridictioneel beroep biedt tegen de beslissingen over haar verzoek tot raadpleging, heeft de wetgever een maatregel genomen die, ten opzichte van de burgerlijke partij, niet in een redelijk verband van evenredigheid staat met de nagestreefde doelstellingen.

In die mate schendt artikel 1380, tweede lid, van het Grondwettelijk Wetboek het gelijkheidsbeginsel.

HOF VAN CASSATIE

1e KAMER – 31 OKTOBER 1996

Voorzitter: de h. Sace

Rapporteur: mevr. Charlier

Openbaar ministerie: de h. De Riemaeker

Advocaten: mrs. Draps en Simont

Adoptie – Wettige redenen – Afweging van andere wettige belangen – Voorbehouden erfdeel

Niet naar recht verantwoord is de beslissing van de feitenrechter die de homologatie van een gewone adoptie inzonderheid baseert op de overweging dat de adoptie in geen enkel opzicht afbreuk doet aan de vermogensbelangen, meer bepaald aan de erfrechtelijke aanspraken, van een bestaand kind van de aspirant-adoptant, nu het voorbehouden erfdeel van dit kind door de adoptie wel degelijk een andere omvang zou nemen.

M. t/ M. en D.

Gelet op het bestreden arrest, op 5 december 1995 gewezen door het Hof van Beroep te Bergen;

Over het middel: schending van de artikelen 365, 745 en 913 van het B.W.,

doordat het arrest, om te beslissen dat de adoptie op wettige redenen steunt en om de tussen de eerste verweerder en de tweede verweerder op 20 januari 1993 ten overstaan van de vrederechter van het kanton Doornik verleden adoptieakte te homologeren, de argumenten van eiseres, namelijk «dat zij de geadopteerde, die de dochter is van de concubine van haar vader, ervan verdacht de nalatenschap van haar vader, langs de omweg van de adoptie tegen haar te willen uitwinnen, terzijde schuift op grond van de overweging «dat die adoptie (...) in geen enkel opzicht afbreuk doet aan de vermogensbelangen van (eiseres), nu haar voorbehouden erfdeel door die adoptie niet in het gedrang komt (...)»

terwijl, krachtens artikel 913 B.W., het beschikbaar gedeelte gelijk is aan de helft van de goederen van de beschikker, indien hij bij zijn overlijden slechts één kind achterlaat en een derde, indien hij twee kinderen achterlaat; artikel 745 B.W. bepaalt dat de afstammelingen van de overledene, ongeacht de wijze waarop hun afstamming is vastgesteld, erven voor gelijke delen en bij hoofden; artikel 365 B.W. bepaalt dat de geadopteerde en zijn afstammelingen op de nalatenschap van de adoptant dezelfde rechten hebben als een kind of zijn afstammelingen daarop zouden hebben; het arrest niet zonder die bepalingen te schenden heeft kunnen beslissen dat de adoptie van de tweede verweerder door de eerste verweerder geen afbreuk deed aan de vermogensbelangen van eiseres en dat het haar voorbehouden erfdeel daardoor niet in het gedrang kwam (schending van alle, in het middel aangegeven wetsbepalingen);

Over het door de verweerders aangevoerde middel van niet-ontvankelijkheid volgens hetwelk het middel alle belang mist;

Overwegende dat het middel opkomt tegen de reden van het arrest «dat die adoptie (...) in geen enkel opzicht afbreuk doet aan de vermogensbelangen van (eiseres), daar het haar voorbehouden erfdeel door die adoptie niet in het gedrang komt (...)»;

Overwegende dat de verweerders betogen dat eiseres er geen belang bij heeft die grond te bekritisieren, «nu het Hof bevoegd is om een rechtsgrond in de plaats te stellen van die, waarop het dictum van het bestreden arrest steunt en hieruit is afgeleid dat de adoptie niet in het gedrang komt door het enkele feit dat aan het voorbehouden erfdeel wordt geraakt»;

Overwegende dat de omstandigheid dat een wettig kind bij de erfopvolging schade lijdt ten gevolge van de adoptie van een derde, weliswaar geen toereikende grond kan zijn om de adoptie ongedaan te maken, het niettemin aan de feitenrechter staat te oordelen of die benadeling eventueel in aanmerking wordt genomen als een van de bijzonderheden van de zaak;

Overwegende dat derhalve, indien het Hof de homologatie van de adoptie naar recht verantwoord zou verklaren op de door de verweerders voorgedragen grond, het geen enkele rechtsgrond in de plaats zou stellen van de bekritiseerde overweging, maar, na deze terzijde te hebben geschoven, zijn eigen feitelijke beoordeling in de plaats zou stellen van die van het hof van beroep, waartoe het evenwel niet bevoegd is;

Dat het middel van niet-ontvankelijkheid niet kan worden aangenomen;

Over het middel:

Overwegende dat het arrest niet zonder de in het middel aangewezen artikelen 365, 745 en 913 B.W. te schenden heeft kunnen beslissen dat de adoptie van verweerster door verweerder, vader van eiseres, «in geen enkel opzicht afbreuk doet aan de vermogensrechten van laatstgenoemde, nu het aan haar voorbehouden erfdeel door die adoptie niet in het gedrang komt»;

Dat het middel gegrond is;

...

NOOT – Adoptie en het voorbehouden erfdeel van de descendanten

1. Het voorbehouden erfdeel of de reserve komt toe aan de naaste familieleden, te weten de nauwe bloedverwanten of echtgenoot (zie voor een recente, kritische benadering Koninklijke Federatie van Belgische notarissen, *De erfrechtelijke reserve in vraag gesteld*, Brussel, Bruylant, 1997, I, 445 pp., II, 444 pp.). De omvang van de totale reserve en van het beschikbaar deel worden in beginsel vastgesteld aan de hand van het aantal reservataire erfgenamen die werkelijk tot de nalatenschap komen. Hiertoe wordt de fictieve boedel van de erflater samengesteld, die overeenkomstig artikel 922 B.W. de voorhanden goederen omvat, vermeerderd met alle schenkingen onder aftrek van de schulden. Overeenkomstig artikel 913 B.W. varieert het beschikbaar deel van de ascendent, en dienovereenkomstig het voorbehouden erfdeel van diens descendanten, volgens het aantal bij het overlijden nagelaten kinderen. Tot drie kinderen komt dit beschikbaar deel overeen met het deel dat dwingend aan elk kind wordt toegekend. Vanaf drie kinderen wordt het onveranderlijk vastgesteld op een vierde, zodat (ook) de ascendent steeds een zekere beschikkingsvrijheid behoudt (Puelinckx-Coene, M., *Erfrecht*, Antwerpen, Kluwer Rechtswetenschappen, 1996, p. 289, nr. 231).

2. Alle kinderen en verdere afstammelingen van de overleden ascendent die tot diens nalatenschap komen, kunnen (Dillemans, R., *Testamenten*, Antwerpen, Standaard, 1971, pp. 413-414, nr. 212: «De bescherming van de reserve hoeft inderdaad niet ingeroepen te worden, wat vanzelfsprekend is. Men, kan er zelfs afstand van doen (vanaf het openvallen van de nalatenschap)»; Puelinckx-Coene, M., *o.c.*, p. 342, nr. 269) aanspraak maken op een voorbehouden erfdeel. Afstammelingen van kinderen kunnen tot de erfenis, met inbegrip van het voorbehouden erfdeel, komen hetzij door plaatsvervulling, hetzij uit eigen hoofde overeenkomstig het intestaat erfrecht (zie hierover Du Faux, H., «Commentaar bij art. 914 B.W.», in *Erfenissen, Schenkingen en testamenten – Commentaar met overzicht van rechtspraak en rechtsleer*, Antwerpen, Kluwer Rechtswetenschappen, losbl. 1-3).

3. Hoe hun afstammingsband is vastgesteld, doet er niet toe. Voorwaarde is wel dat hun verwantschap vaststaat, zonder dat het nodig is dat er ook een biologische band bestaat (Puelinckx-Coene, M., *o.c.*, pp. 178-181, nr. 123; zie ook Cass., 27 april 1989, *R.W.*, 1989-90, 257, alwaar wordt geoordeeld dat de feitenrechter de artikelen 8.1 en 14 E.V.R.M. niet schendt door overeenkomstig artikel 913 B.W. de reservataire aanspraken te erkennen van kinderen in de nalatenschap van de echtgenoot van hun moeder, met wie ze geen biologische band hebben). In ons afstammingsrecht is de biologische band weliswaar de centrale grondslag voor het ves-

tigen van een afstammingsband, maar geenszins de meest stevige (Heyvaert, A., *Het personen- en gezinsrecht ont(k)leed – Theorieën over personen- en gezinsrecht rond een syllabus van de Belgische techniek*, Gent, Mys & Breesch, 1995, pp. 178-183, nrs. 460-476: «De biologische band is de principiële grondslag. De kenmerken ervan leveren de basis voor de uitwerking van ons afstammingsstelsel. Dit wil daarom nog niet zeggen dat hij de meest stevige grondslag is. Dat blijkt het bezit van staat te zijn. Wanneer het bezit van staat gepaard gaat met een (valse) bewijsakte, moet de biologische band daarvoor wijken»). De vereiste afstammingsband wordt beoordeeld bij het overlijden van de erflater.

4. Het is dan ook duidelijk dat de adoptie wel degelijk een nadelige invloed heeft op de erfrechten van de familie van de adoptant, reden waarom trouwens tijdens de voorbereidende besprekingen van de Code Napoléon verzet rees tegen de invoering van de in het gewoonterecht onbekende adoptie – men vond het onaanvaardbaar dat de wil van een individu de orde van erfopvolging van een hele familie kon wijzigen (Fénet, P.A., *Recueil complet des travaux préparatoires du Code civil*, X, Otto Zeller, Osnabrück, 1968, 258 e.v.). Het ten volle geadopteerde kind wordt overeenkomstig artikel 370, § 1, B.W. in *globo* gelijkgeschakeld met de uit de adoptant(en) geboren kinderen. Hij geniet, samen met zijn afstammelingen, volledig gelijkwaardige erfrechten. Ook het gewoon geadopteerde kind en zijn afstammelingen hebben overeenkomstig artikel 365 B.W. dezelfde erfrechten als een kind of zijn afstammelingen (Van Malderen, C., *Adoptie en wettiging door adoptie*, in *A.P.R.*, Brussel, Larcier, 1970, p. 287, nrs. 413-414). Het in het onderhavige geval bestreden arrest stelt dan ook volkomen ten onrechte dat de gewone adoptie van het kind van de concubine van de aspirant-adoptant in geen enkel opzicht afbreuk zou doen aan de erfrechtelijke aanspraken van een bestaand kind van deze aspirant-adoptant. Ook het voorbehouden erfdeel van voormeld bestaand kind zou door de adoptie wel degelijk een andere omvang aannemen.

5. Een andere vraag is of voormelde beperking van de erfrechtelijke aanspraken van de bestaande kinderen van de aspirant-adoptant in *se* een beletsel vormt voor de adoptie. Niets is minder waar...

6. Strekt de adoptie overeenkomstig artikel 343, eerste lid, B.W. de adoptandus tot voordeel (vergelijk bijvoorbeeld Gent, 24 december 1990, *T.G.R.*, 1991, 10: «Zelfs indien geen prognose naar de toekomst van het feitelijk gezin van de aspirant-adoptant mogelijk is en zelfs indien er geen gronden zijn om de waarborgen die de aspirant-adoptant kan bieden, in twijfel te trekken, dan nog heeft het kind er *hic et nunc* geen baat bij dat het ouderlijk gezag over zijn persoon wordt overgedragen aan de partner van zijn moeder en is een adoptie voorbarig», en Jeugdrb. Hasselt, 17 december 1979, *Rev. Trim. Dr. Fam.*, 1980, 432: «De nadelen zijn belangrijker dan de voordelen wanneer de adoptant de persoon is die met de natuurlijke erkennende moeder samenleeft», Gerlo, J., «Stiefouderadoptie, wettige redenen en belang van het kind» (noot onder Jeugdrb., 17 oktober 1989), *R.W.*, 1989-90, 931-932, inzonderheid nr. 6, alwaar telkens de adoptie door de concubant van de moeder wordt afgewezen) en op wettige redenen gestoeld is (Cass., 4 november 1993, *T.B.B.R.*, 1994, 394, noot Barnich, L.), moet de rechter, die de adoptie homologeert, *casu quo* uitspreken (Senaeve, P., *Compendium van het Personen- en familierecht*, II, Leuven, Acco, 1996,

p. 92, nr. 981), overeenkomstig artikel 350, § 3, *in fine*, B.W. ook nog oog hebben voor alle andere wettige belangen, buiten die van de adoptandus en van de aspirant-adoptant, die door de voorgenomen adoptie beïnvloed worden. In de rechtspraktijk vallen deze andere wettige belangen samen met de belangen van die personen, over wie het Openbaar Ministerie overeenkomstig artikel 350, § 3, tweede lid, B.W. advies moet inwinnen (vergelijk Jeugdrb. Nijvel, 28 juni 1983, *Rev. Trim. Dr. Fam.*, 1985, 218: «De wet staat niet toe dat de leden van het onthaalgezin dat het kind heeft opgevangen vrijwillig tussenkomen in de homologatieprocedure van de adoptie van dit kind door zijn overspelige vader.»), onder wie de bestaande kinderen van de aspirant-adoptant (Uyttendaele, R., «De volle eenouderadoptie», in *Adoptie – Verlatenverklaring van minderjarigen*, Leuven, Acco, 1990, p. 100-101, nr. 137).

Voormeld artikel 350, § 3, *in fine* B.W. kan echter bezwaarlijk begrepen worden alsof elke adoptie die de wettige belangen van anderen in het gedrang brengt, *a priori* geen doorgang kan vinden (Uyttendaele, R., *l.c.*, p. 100, nr. 136). Zo niet, dan zou een aspirant-adoptant die reeds afstammelingen heeft, van adoptie uitgesloten zijn, daar de materiële belangen van deze afstammelingen door adoptie sowieso gefnuikt worden. Dit kan overigens niet de bedoeling zijn van de wetgever, die reeds in 1958 (zie over de wet van 10 februari 1958: Van Malderen, C., *o.c.*, p. 62, nr. 35), kinderloosheid van de adoptant als voorwaarde schrapte (Jeugdrb. Dinant, 18 december 1973, *Pas.*, 1974, III, 15: «Qu'en effet, si le motif de la privation d'une partie de la succession devait être érigé en principe, il serait exclu d'encore homologuer une adoption dès le moment où l'un des adoptants ou les deux auraient retenu des enfants soit d'un précédent mariage, soit de leur propre mariage; que seul pourrait constituer semble-t-il un motif valable de refus d'homologation le fait de l'adoption faite manifestement dans le but de léser ses enfants ou autres descendants, (...)»). In de regel zullen overwegingen van louter materiële aard, zoals de beperking van de erfrechtelijke en reservataire aanspraken van de bestaande afstammelingen, de adoptie niet kunnen beletten (Dalcq-Depoorter, J., «La filiation adoptive – considérations sur l'application de la loi du 21 mars 1969 et des lois des 26 janvier, 27 avril et 20 mai 1987, p. 332, nr. 15). Deze belangen zullen immers veelal niet opwegen tegen het eventuele voordeel voor de adoptandus (zie bijvoorbeeld Brussel, 25 juni 1981, *Rev. Trim. Dr. Fam.*, 1985, 357: «La circonstance que l'adoption aura pour effet de léser partiellement sur le plan matériel les enfants nés d'un premier mariage de l'adoptant ne peut pas prévaloir sur les divers intérêts essentiels de l'adoption pour l'enfant»; Jeugdrb. Brussel, 14 januari 1988, *J.T.*, 1989, 751: «Est injustifiée l'opposition de la mère des enfants nés du premier mariage de l'adoptant, lorsqu'il apparaît que l'avenir matériel et effectif des enfants du premier lit n'est pas hypothéqué par l'adoption sollicitée»; vergelijk bijvoorbeeld Jeugdrb. Luik, 14 oktober 1974, *Jur. Liège*, 1976-77, 101). Dit neemt echter niet weg dat welke adoptie ook beheerst moet worden door en *affectio adoptionis* (Vandenbergh, G., «Adoptie met het oog op inkorting» (noot onder Antwerpen, 9 september 1991), *N.F.M.*, 1993, 151), bij gebreke waarvan zij ontoelaatbaar is. Dit verklaart waarom de rechtspraak verdeeld reageert op de door de concubant voorgenomen adoptie (Moens, J., Verlynde, P. en Verschling, L., *Adoptie naar Belgisch en internationaal*

recht – Actuele tendensen en internationaal privaatrechtelijke problemen, Heule, UGA, 1985, 76-77; zie bijvoorbeeld Jeugdrb. Kortrijk, 17 oktober 1989, *R.W.*, 1989-90, 931).

Sven Mosselmans
 Instituut voor Familiaal Vermogensrecht K.U.Leuven

HOF VAN CASSATIE

3e KAMER – 6 OKTOBER 1997

Voorzitter: de h. Marchal

Rapporteur: de h. Boes

Openbaar ministerie: mevr. De Raeve

Advocaten: mrs. Geinger en De Gryse

Onderwijs – Gesubsidieerde universitaire instelling – Personeel – Statuut gelijkwaardig aan personeelsstatuut van universitaire instelling van de Staat – Vastheid van betrekking – Arbeidsovereenkomst – Werkgever – Ontslagrecht – Beperking – Draagwijdte – Onrechtmatig ontslag – Vergoeding – Aard

De vastheid van betrekking toegekend aan het personeel van de door de Staat gesubsidieerde universitaire instellingen, waarvoor het ontslagrecht van de werkgever beperkt wordt tot het ontslag om een dringende reden, verhindert de werkgever, als partij bij de arbeidsovereenkomst, niet de werknemer vóór de pensioenleeftijd te ontslaan zonder daartoe een reden te hoeven opgeven. Die vastheid van betrekking bemoeilijkt enkel de uitoefening van het ontslagrecht.

De werknemer die krachtens de Wet Financiering Universitaire Instellingen 1971 vastheid van betrekking geniet, en niettemin zonder een dringende reden ontslagen wordt, heeft aanspraak op een vergoeding vastgesteld in het personeelsstatuut of, bij ontstentenis daarvan, door de rechter. Die vergoeding toegekend wegens het niet-nakomen van een verbintenis om niet te ontslaan, houdt geen verband met de opzeggingsvergoeding bedoeld in art. 82 A.O.W. toegekend wegens het niet naleven van de opzeggingstermijn.

R. t/ K.U.L.

Gelet op het bestreden arrest, op 7 juni 1996 door het Arbeidshof te Brussel gewezen;

...

Wat het tweede onderdeel betreft:

Overwegende dat artikel 41 van de wet van 27 juli 1971 op de financiering en de controle van de universitaire instellingen, dat te dezen van toepassing is, de door de Staat gesubsidieerde universitaire instellingen ertoe verplicht voor hun personeel een statuut vast te stellen dat gelijkwaardig is aan het statuut vastgesteld door de wetten en reglementen voor het personeel van de universitaire inrichtingen van de Staat;

Dat, aangezien die verplichting wordt opgelegd door een bijzondere dwingende wetsbepaling, het gelijkwaardige statuut – dat toepasselijk wordt ingevolge een tussen partijen gesloten arbeidsovereenkomst – kan afwijken van de dwingende bepalingen van de Arbeidsovereenkomstenwet, in zo-

verre die afwijkingen nodig zijn om de wettelijk vereiste gelijkwaardigheid te bereiken;

Overwegende dat het arrest aanneemt dat eiser krachtens voormeld artikel 41 de feitelijke vastheid van betrekking van de administratieve en technische personeelsleden genoot; dat het arrest beslist dat deze vastheid van betrekking niet anders kan zijn dan die bepaald in de Arbeidsovereenkomstenwet; dat het arrest op die grond weigert aan eiser een bijkomende vergoeding toe te kennen;

Dat het arrest daarbij overweegt dat het ontslagrecht voor de bedoelde personeelsleden niet beperkt kan worden tot het ontslag om een dringende reden, omdat dit zou neerkomen op een vastheid van betrekking tot de pensioenleeftijd, wat in strijd is met «een algemeen en vaststaand rechtsprincipe in de arbeidswetgeving dat elke werkgever toestaat steeds een einde te maken aan de arbeidsovereenkomst, zonder zelf een reden te moeten opgeven, maar met naleving van de gepaste opzeggingstermijnen en vergoedingen»;

Overwegende evenwel dat de bijzondere vastheid van betrekking van het bedoelde personeel, als gevolg van een beperking van het ontslagrecht tot het ontslag om een dringende reden, de werkgever als partij bij de arbeidsovereenkomst niet verhindert vóór de pensioengerechtigde leeftijd van de werknemer tot diens ontslag over te gaan zonder daartoe een reden te moeten opgeven, maar de uitoefening van dat recht enkel bemoeilijkt;

Dat de werknemer die krachtens artikel 41 een gewaarborgde vastheid van betrekking geniet en niettemin zonder dringende reden ontslagen wordt, aanspraak kan hebben op een vergoeding, bepaald in het genoemde statuut of bij ontstentenis van zulk een bepaling, door de rechter; dat die vergoeding, toegekend wegens het niet-nakomen van een verbintenis niet te ontslaan, geen verband houdt met de opzeggingsvergoeding die wordt toegekend wegens de niet-naleving van de opzeggingstermijnen bedoeld in artikel 82 van de Arbeidsovereenkomstenwet;

Overwegende dat het arrest de draagwijdte van artikel 41 van de wet van 27 juli 1971 op onwettige wijze beperkt;

Dat het onderdeel gegrond is;

Overwegende dat de vernietiging van de beslissing waarbij eisers vordering tot het verkrijgen van een «bijkomende schadevergoeding wegens inbreuk op de waarborg van vastheid van betrekking», de vernietiging meebrengt van de beslissing over eisers vordering tot het verkrijgen van een ruimere opzeggingsvergoeding, die een gevolg is van de eerstgenoemde beslissing;

...

NOOT – 1. Zie Cass., 30 november 1992, *R.W.*, 1992-93, 1055, met conclusie O.M., A.C., 1991-92, 1365; Cass., 24 januari 1994, *R.W.*, 1994-95, 92; Rasschaert, K., «Beperking van de ontslagmacht van de werkgever door werkzekerheidsbedingen», *J.T.T.*, 1996, 38, m.i.h.b. 1.4, 1.4.1. en 1.4.4; Engels, C., «De vastheid van betrekking in het katholiek onderwijs opnieuw ter discussie gesteld», *R.W.*, 1988-89, 870.

2. Art. 41 van de Financiewet Universitaire Instellingen 1971 werd opgeheven door art. 202 van het decreet van 12 juni 1991 betreffende de Universiteiten van de Vlaamse Gemeenschap.

HOF VAN BEROEP TE GENT

21e KAMER – 6 OKTOBER 1995

Raadsheer: mevr. Schoonjans

Advocaten: mrs. Mertens en De Rouck

Onrechtmatige overheidsdaad – Openbaar ministerie – Beslag in strafzaken – Dieren – Verkoop van de dieren door de persoon bij wie ze waren ondergebracht – Noodzaak om snel te beslissen over het stallen van de dieren

De beslissing van het openbaar ministerie om in het raam van een strafprocedure in beslag genomen dieren onder te brengen bij een particulier en/of bij een privé-instelling, is op zichzelf niet foutief. Het openbaar ministerie zou in dezen slechts foutief handelen indien het de dieren had ondergebracht bij een particulier en/of bij een privé-instelling waarvan zij redelijkerwijze kon voorzien dat deze niet bekwaam waren om voor de dieren te zorgen en/of dat deze de dieren zouden verkopen. Bij deze beoordeling moet rekening worden gehouden met het feit dat de beslissing om de dieren te stallen, genomen moest worden in een noodsituatie, waarbij een vlugge beslissing genomen moest worden die geen omvangrijke onderzoeken en/of onderhandelingen toestond.

Van V. t/ Belgische Staat

Het tijdig, toelaatbaar en rechtsgeldig ingesteld hoger beroep betreft een vonnis van 25 april 1991 op tegenspraak gewezen door de eerste kamer van de Rechtbank van Eerste Aanleg te Dendermonde.

Appellant Jozef Van V. is overleden te Haaltert op 11 februari 1993. Zijn broer en zuster, Franciscus Van V. en Maria Van V. verklaren in hun hoedanigheid van erfgenamen het geding te hervatten en alle conclusies van Jozef Van V., ook die neergelegd voor de eerste rechter, te hernemen. Kortheidshalve worden de partijen Van V. hierna appellanten genoemd.

Bij het bestreden vonnis werd de eis van appellanten tot betaling door geïntimeerde van een bedrag van 511.000 fr. met interesten en kosten ontvankelijk verklaard, maar als ongegrond afgewezen. Het bedrag van 511.000 fr. vertegenwoordigde de schade die appellanten beweerden geleden te hebben door het feit dat een veestapel die eigendom was van hun rechtsvoorganger en die op grond van de wet van 2 juli 1975 op de Dierenbescherming door de procureur des Konings te Dendermonde in beslag was genomen in het raam van een strafrechtelijk onderzoek, na het beëindigen van de strafprocedure niet kon worden teruggegeven alhoewel in het strafrechtelijk eindvonnis de dieren niet werden verbeurdverklaard. Het wordt niet betwist dat, vooraleer de strafprocedure was beëindigd de dieren verkocht werden door C., aan wie de dieren werden toevertrouwd door de procureur des Konings bij de inbeslagneming.

Het hoger beroep strekt ertoe het bestreden vonnis teniet te doen en, opnieuw wijzende, de hoofdeis ontvankelijk en gegrond te verklaren met veroordeling van geïntimeerde in de kosten van het hoger beroep.

Geïntimeerde die de gegrondheid van het hoger beroep betwist, vraagt de bevestiging van het bestreden vonnis en de veroordeling van appellanten in alle kosten.

...

In hun laatste conclusie neergelegd voor het Hof stellen appellanten dat er geen contractuele bewaargeving was van de dieren aan de Belgische Staat en dat het geschil moet worden beoordeeld op grond van de artikelen 1382-1383 B.W. Geïntimeerde betwist dit niet.

Op grond van de artikelen 1382 en 1383 B.W. kan de staat aansprakelijk worden gesteld voor een fout begaan door een orgaan van de Staat wanneer het optrad binnen de perken van zijn wettelijke bevoegdheid. De artikelen 1140-1147 Ger.W. doen daaraan geen afbreuk, daar deze enkel betrekking hebben op de persoonlijke aansprakelijkheid van magistraten. Voor het overige verwijst het hof naar de desbetreffende motivering van de eerste rechter en neemt deze over.

Nu de betwisting tussen partijen beoordeeld moet worden op grond van de artikelen 1382-1383 B.W. moet nagegaan worden of het O.M. fouten heeft begaan in causaal verband met de schade.

Appellanten stellen dat het O.M. de hiernavermelde fouten heeft begaan:

- een nutteloze en onverantwoorde inbeslagneming, daar de dieren niet ziek noch verwaarloosd waren;
- een onjuiste en lichtzinnige keuze van de persoon bij wie de dieren werden ondergebracht en het niet vragen van een borg aan deze persoon;
- het niet in beslag nemen en deponeren ter griffie van de schetskaarten;
- het niet teruggeven van de dieren na beëindiging van de strafprocedure;
- het zich tijdens de strafprocedure niet burgerlijke partij stellen tegen C.;
- het niet instellen van een vordering op grond van artikel 1599 B.W.

Onmiddellijk zij opgemerkt dat de laatste drie argumenten ongegrond zijn. In het raam van artikel 1382-1383 B.W. is het feit de dieren niet te hebben teruggegeven op zichzelf niet foutief. Geïntimeerde kan slechts aansprakelijk gesteld worden zo de dieren niet zijn teruggegeven ten gevolge van een fout van de procureur des Konings te Dendermonde.

Verder had geïntimeerde geen hoedanigheid en/of belang om de door appellanten genoemde procedures te voeren. Geïntimeerde heeft geen persoonlijke schade geleden. Zij was evenmin eigenaar van de dieren. Voor zoveel als nodig zij ook opgemerkt dat de vordering op grond van artikel 1599 B.W. enkel ingesteld kan worden door de koper, welke hoedanigheid geïntimeerde evenmin had.

Inbeslagneming. De uitvoerige argumentatie in de conclusie van appellanten om aan te tonen dat de inbeslagnomen dieren niet ziek noch verwaarloosd waren is zonder belang, daar het Hof daarover niet meer te oordelen heeft. Het Hof is gebonden door het in kracht en gezag van gewijsde gegaan vonnis van 25 juni 1985 van de zesde kamer van de Correctionele Rechtbank te Dendermonde, waarbij de rechtsvoorganger van appellanten strafrechtelijk werd veroordeeld omdat hij 15 dieren die onder zijn bewaking stonden de nodige verzorging heeft onthouden. Dit vonnis bewijst dat de inbeslagneming van de dieren door het O.M. op grond van artikel 5, § 1, van de wet van 2 juli 1975 op de dierenbescherming verantwoord en zelfs noodzakelijk was en dat het O.M. zeker niet foutief heeft gehandeld.

Keuze van de persoon bij wie de dieren werden gestald, het niet vragen van een borg

Het al of niet foutief karakter van de beslissing van het O.M. betreffende de plaats waar de dieren zouden worden ondergebracht, moet beoordeeld worden op grond van de bekende gegevens op het tijdstip waarop de beslissing werd genomen en op grond van het criterium van de voorzienbaarheid van de schade.

De keuze van het O.M. om in beslag genomen dieren onder te brengen bij een privé-instelling en/of -persoon is op zich niet foutief. Er bestaat immers voor het O.M. geen wettelijke noch feitelijke verplichting om in beslag genomen dieren onder te brengen bij een Rijksinstelling zoals de Universiteit te Gent en/of de cavalerie van de Rijkswacht. Er ligt verder geen enkel bewijs over dat deze instellingen over de nodige accommodatie beschikken en/of bereid of verplicht zijn in beslag genomen dieren op te nemen. Men moet er tenslotte ook niet van uitgaan dat privé-instellingen en/of personen onrechtmatige daden zullen verrichten. Het O.M. zou slechts foutief gehandeld hebben indien het de dieren had ondergebracht bij een privé-instelling en/of persoon waarvan zij redelijkerwijze kon voorzien dat deze niet bekwaam waren om voor de dieren te zorgen en/of dat deze de dieren zouden verkopen. Te dezen is dit niet bewezen.

Appellanten beweren wel dat C. een werkloze en een insolvabele is, maar zij bewijzen dit niet. Verder brengen zij geen enkel element aan waaruit zou kunnen blijken dat de procureur des Konings redelijkerwijze had kunnen voorzien dat de dieren verkocht zouden worden door de V.Z.W. D. te Denderwindeke in wier stallen de dieren werden ondergebracht en/of C., die de dieren aldaar verzorgde.

Het feit dat de procureur des Konings geen borg heeft gevraagd is naar het oordeel van het Hof evenmin foutief, daar geen enkel bewijs voorligt en appellanten zelfs niet aanduiden op welke rechtsgrond de procureur des Konings dit had kunnen eisen. Daarbij mag ook niet uit het oog verloren worden dat de beslissing om de dieren te stallen moest worden genomen in een noodsituatie, waarbij een vlugge beslissing moest worden genomen die uiteraard geen omvangrijke onderzoeken en/of onderhandelingen toestond.

De procureur des Konings heeft blijk gegeven van de nodige zorgzaamheid door de dieren regelmatig te laten controleren. Het is trouwens naar aanleiding van een dergelijke controle dat de verkoop van de dieren werd vastgesteld. Nadien werden de nodige onderzoeken verricht om te achterhalen aan wie de dieren werden verkocht en in welke omstandigheden. Dit alles bewijst dat de Procureur des Konings met de nodige omzichtigheid en voorzorg heeft gehandeld en dat hem geen enkele fout ten laste kan worden gelegd, zelfs niet de lichtste.

Schetskaarten

Appellanten erkennen zelf in hun conclusie dat de schetskaarten steeds bij de overeenkomstige dieren moeten blijven. Er blijkt verder uit het strafdossier dat C. de schetskaarten nodig heeft gehad om de dieren te laten inenten.

Daaruit volgt dat C. het feitelijk in het bezit houden van de schetskaarten niet kon worden ontzegd. De procureur des Konings te Dendermonde kon derhalve de schetskaarten niet deponeren ter griffie. Wel had hij op de schetskaarten beslag kunnen leggen, wat hij niet heeft gedaan. Deze theoretische fout van de procureur des Konings staat evenwel

naar het oordeel van het Hof niet in causaal verband met de schade.

Op de dieren was wel beslag gelegd en deze werden niet-temin verkocht. Een beslag op de schetskaarten zou in de concrete omstandigheden de verkoop evenmin hebben belet en/of bemoeilijkt.

Om alle redenen hiervoor vermeld, is er ten aanzien van de procureur des Konings te Dendermonde geen enkele fout in causaal verband met de schade, zelfs niet de lichtste, bewezen. De vordering van appellanten is aldus ongegrond.

...

HOF VAN BEROEP TE ANTWERPEN

5e KAMER – 10 MAART 1997

Voorzitter: de h. Leemans

Raadsheren: de hh. Peeters en Lemmens

Advocaten: mrs. Van Braeckel en Vandecruys

Verbintenissen – Schuldvergelijking – Wettelijke schuldvergelijking – Voorwaarden – Na samenloop – Faillissement – Afstand – Aangifte van schuldvordering in faillissement

Schuldvergelijking is mogelijk na faillissement wanneer de voorwaarden voor de wettelijke compensatie reeds vóór het tijdstip van het faillissement in vervulling waren. Een afstand van het recht op compensatie wordt niet vermoed. Zo'n afstand kan derhalve niet worden afgeleid uit de aangifte van de schuldvordering in het faillissement van de wederpartij.

V.Z.W. S. t/ Faillissement N.V.T.

Geïntimeerde, curator van de failliet verklaarde aanne-mer N.V. T., had appellante gedagvaard in november 1994 teneinde betaling te verkrijgen van 206.718 fr. (te vermeerderen met interesten en kosten) krachtens een factuur van 30 augustus 1993 voor uitvoering van werk. Appellante betwist op zich niet dat de factuur waarvan betaling gevorderd wordt, verschuldigd was, maar voert aan dat dit bedrag (overigens in overleg met de gefailleerde) was gecompenseerd door haar facturen voor verhuring van business seats en maaltijden, facturen die dateren van juli 1993 (business seats) en vervolgens van augustus 1993 tot maart 1994 (maaltijden) en enigszins hoger liggen dan het bedrag van de factuur van de gefailleerde. Appellante had aangifte gedaan van haar schuld-vordering in het faillissement, welke aangifte wegens tardiviteit niet werd aangenomen.

Geïntimeerde stelt dat hij de brief van dezelfde datum als die van de verzending van aangifte van schuldvordering waarin appellante de compensatie opwerpt, nooit heeft ontvangen. Hij voert aan dat door de aangifte van schuldvordering appellante uitdrukkelijk afstand heeft gedaan van de compensatie.

In het bestreden vonnis werd geoordeeld dat uit de gevoerde briefwisseling alsmede uit de houding van partijen, meer bepaald van appellante, stilzwijgend afstand werd gedaan van de compensatie; appellante werd dan ook veroordeeld tot betaling van het gevorderde.

Appellante vraagt de compensatie van haar schuld met haar schuldvordering en dit ten belope van het kleinste bedrag en vraagt thans voor het eerst de veroordeling van geïntimeerde tot betaling van het saldo in haar voordeel, zijnde 43.252 fr. Geïntimeerde vraagt de afwijzing van het hoger beroep.

Overwegende dat noch de regelmatigheid van de factuur van de gefailleerde noch die van de facturen van appellante worden betwist; dat de wederzijdse schuldvorderingen vaststaand, opeisbaar en liquide waren vóór het faillissement en aldus van kracht van wet werden gecompenseerd; dat daartoe enige connexiteit tussen de wederzijdse schulden niet is vereist; dat, zoals hierboven gezegd, de schuldvordering van appellante in het faillissement niet werd aangenomen (wegens tardiviteit); dat indien het een partij mogelijk is afstand te doen van haar verrekeningsrecht, het enkele feit van aangifte van schuldvordering (die niet werd opgenomen) op zichzelf niet bewijst dat appellante afstand heeft gedaan van haar recht op verrekening noch deze een handeling hoeft te zijn die onverenigbaar is met een beroep op schuldvergelijking;

Overwegende dat nu de schuldvordering van appellante die van de gefailleerde overtreft, de vordering van geïntimeerde ongegrond is; dat appellante in haar voor de eerste rechter genomen conclusie zelf deed gelden dat partijen stilzwijgend waren overeengekomen de vorderingen tegen elkaar niet uit te voeren, maar te beschouwen als gecompenseerd; dat appellante dan ook geen vordering meer heeft tegen de gefailleerde, laat staan de veroordeling zou kunnen vragen van geïntimeerde om aan haar te betalen;

(...)

NOOT – Zie en vergelijk: Hof Antwerpen, 18 mei 1994, R.W., 1994-95, 1197, met noot Dirix.

HOF VAN BEROEP TE BRUSSEL

8e KAMER – 10 JUNI 1997

Voorzitter: de h. Londers

Raadsheren: de hh. Blondeel en Rutsaert

Advocaten: mrs. Michaux loco Braun en Van Eeckhoudt

Intellectuele eigendom – Merk – Woordmerk – Onderscheidend vermogen – Verlies door het gebruik van de merkhouder

Ook al beschikt een bepaald woord («Coco») over een onderscheidend vermogen, kan dit vermogen verloren gaan wanneer de merkhouder het woord enkel als onzelfstandig onderdeel gebruikt, zodat het publiek het woord niet meer percipieert als een afzonderlijk merk.

N.V. C. t/ N.V. L.

Overwegende dat appellante houdster is van het woordmerk COCO dat een internationale inschrijving geniet onder nr. 363.419 op 13 juni 1969 o.a. voor de producten van de klassen 3 (waaronder parfumerieartikelen) en 5 (hygiënische producten);

Overwegende dat de NV L. op 7 september 1990 bij het Benelux-Merkenbureau het woordmerk **COCODERM** heeft gedeponeerd onder nr. 489.622 voor o.a. de producten uit klasse 3 (waaronder parfumerie- en cosmetische producten) en klasse 5 (waaronder hygiënische producten); dat geïntimeerde onder dit merk een schoonheidsproduct commercialiseert vervaardigd op basis van kokosnootolie; dat appellante van oordeel is dat dit merk overeenstemmend is met het door haar eerder gedeponeerd merk en zij op grond van artikel 14, B, 1°, *juncto* artikel 3, 2, a, B.M.W. de nietigheid van het depot van voormeld merk en de doorhaling van de inschrijving ervan vordert;

...

Overwegende dat uit de stukken voorgelegd door geïntimeerde en uit de debatten voor het Hof gebleken is dat, op verzoek van geïntimeerde, de inschrijving nr. 489.622 bij het Benelux-Merkenbureau van het woordmerk **COCODERM** werd doorgehaald per 1 juni 1994; dat in die omstandigheden de vordering in zoverre zij ertoe strekt het depot van het merk **COCODERM** nietig te horen verklaren en de doorhaling van de inschrijving ervan te horen bevelen, doelloos is geworden;

Overwegende dat appellante echter terecht opmerkt dat nu geïntimeerde in het verleden in ieder geval het teken **COCODERM** effectief heeft gebruikt en zij thans nog steeds beweert in haar conclusie dat er geen overeenstemming is tussen dit teken en het merk **COCO**, het niet denkbeeldig is dat zij op ieder ogenblik opnieuw dit teken zou kunnen gebruiken; dat derhalve de vrijwillige doorhaling van het merk geenszins meebrengt dat het Hof niet meer zou dienen te onderzoeken of er aan geïntimeerde vooralsnog verbod opgelegd moet worden het gebruik van dit teken te gebruiken, op grond van artikel 13, A, 1, b (nieuw) B.M.W.;

Overwegende dat, nu vaststaat dat geïntimeerde in het verleden een schoonheidsproduct heeft gecommmercialiseerd onder de naam **COCODERM**, het niet uitgesloten is dat, wanneer dit ten onrechte is gebeurd, appellante door deze handelwijze schade heeft geleden;

Overwegende dat de eerste rechter heeft geoordeeld dat het merk **COCO** op zichzelf beschouwd geen onderscheidend vermogen heeft om reden dat het enkel gebruikt wordt samen of in combinatie met het woord **CHANEL**; dat allereerst dient te worden opgemerkt dat deze beoordeling van de eerste rechter niet valt te verzoenen met het feit dat hij, minstens impliciet, de geldigheid van het merk **COCO** aanvaardt, nu overeenkomstig artikel 1 B.M.W. een teken slechts als een merk beschouwd kan worden wanneer het de waren van een onderneming kan onderscheiden; dat vervolgens een onderscheid dient te worden gemaakt tussen enerzijds het onderscheidend vermogen van een teken en anderzijds het gebruik dat van dit teken wordt gemaakt door de merkhouder;

Overwegende dat niet redelijk beweerd kan worden dat het woord «**COCO**» als dusdanig niet geschikt zou zijn om de waren van een onderneming te onderscheiden; dat het immers een korte en goed klinkende fantasiebenaming is, die ongetwijfeld goed in de mond ligt en gemakkelijk kan onthouden worden door het betrokken publiek dat op basis ervan de onder die benaming gecommmercialiseerde waren zonder moeite zal kunnen onderscheiden van andere waren en de herkomst ervan herkennen;

Overwegende dat uit de voorgelegde stukken blijkt dat appellante onder de naam «**COCO**» niet alleen een parfum commercialiseert, maar een volledig gamma van parfumerie- en verzorgingsartikelen; dat dezelfde stukken aantonen dat zowel de conditionering als de verpakking van deze producten zonder uitzondering de naam «**COCO**» vermelden met daaronder in een kleinere letter telkens de aard van het product, nl. parfum, eau de parfum, eau de toilette en dgl., alsmede in een iets kleiner maar vetter lettertype de naam **CHANEL** en helemaal onderaan in kleinere letters de vermelding «**Paris**»; dat ook in de reclameteksten die de afbeelding van het product vergezellen het verband wordt gelegd tussen **COCO** en **CHANEL**, in de mate waarin er slogans gebruikt worden als «**COCO, l'esprit de Chanel**» (Coco, de geest Chanel), «**COCO, le nouveau parfum de Chanel**» (Coco, het nieuwe parfum van Chanel), «**COCO, parfum et eau de parfum de Chanel**» (Coco, parfum en parfumwater van Chanel) en dgl.; dat hetzelfde gebeurt in de redactionele reclame die wordt voorgelegd en alwaar ook sprake is van «**COCO, l'esprit de Chanel**»; dat het verband dat door appellante permanent wordt gelegd tussen **COCO** en **CHANEL** uiteraard te maken heeft met het feit dat, zoals geïntimeerde aanstipt, **COCO** de roepnaam was van «**Mademoiselle CHANEL**»; de oprichtster van het huis Chanel, en appellante bij het publiek deze verwijzing duidelijk wil maken; dat in een der voorgelegde redactionele reclameteksten uitdrukkelijk in de kop is gesteld «**COCO, l'esprit Chanel**. Chanel lance aujourd'hui Coco, le nouveau parfum dédié à Mademoiselle. Une façon pour la maison Chanel de couronner son succès et de réaffirmer son attachement à la tradition» (vertaling van het Hof: «Coco, de geest van Chanel. Chanel brengt vandaag Coco op de markt, het nieuw parfum opgedragen aan Juffrouw. Op deze wijze wenst het huis Chanel haar succes te bekronen en haar gehechtheid aan de traditie te herbevestigen»); dat m.a.w. appellante het teken **COCO**, dat op zichzelf geschikt is om haar waren te onderscheiden (zie hiervoor), steeds in combinatie gebruikt met het teken **CHANEL** op zodanige wijze dat het betrokken publiek, bij wie de persoon Coco Chanel ongetwijfeld algemeen bekend is, het teken «**COCO**» niet langer onderkent als een zelfstandig merk, maar als een onzelfstandig onderdeel van de combinatie **COCO CHANEL**;

Overwegende dat de enige stukken voorgelegd door appellante waaruit blijkt dat het merk **COCO** zelfstandig wordt gebruikt, facturen zijn waarin de aan de dealers verkochte producten worden vermeld; dat het hier uiteraard geen gebruik betreft van het merk naar het publiek toe en derhalve niet in aanmerking genomen kan worden om het al dan niet zelfstandig karakter van het gebruik van het merk **COCO** te beoordelen;

Overwegende dat het gebruik dat appellante maakt van het teken **COCO** als onzelfstandig onderdeel van een combinatie die op zichzelf onderscheidend vermogen heeft, tot gevolg heeft dat het publiek dit teken niet langer percipieert als een zelfstandig merk en het derhalve zijn onderscheidend vermogen heeft verloren; dat appellante in die omstandigheden niet meer vermag zich op de bescherming te beroepen van het merk **COCO** (Benelux Gerechtshof, 23 december 1985, zaak Adidas, *R.W.*, 1986-87, 2472);

Overwegende dat uit het voorafgaande volgt dat de vordering van appellante in zoverre zij ertoe strekt geïntimeerde verbod te horen opleggen het teken **COCODERM** te ge-

bruiken en haar te horen veroordelen tot de betaling van schadevergoeding, ongegrond is;

...

VREDEGERECHT TE ROESELARE

20 SEPTEMBER 1996

Rechter: de h. Nolf

Voorlopig bewind – Verzoek tot aanstelling door de behandelende geneesheer – Omstandige geneeskundige verklaring door een andere geneesheer

Het verzoek tot aanstelling van een voorlopige bewindvoerder kan uitgaan van de behandelende geneesheer en zelfs van de behandelende geneesheer verbonden aan de instelling waar de te beschermen persoon zich bevindt.

De overeenkomstig art. 488bis, b, § 3, B.W. bij het verzoekschrift te voegen omstandige geneeskundige verklaring moet dan wel van een andere geneesheer uitgaan, bij gebreke waarvan voormeld verzoek onontvankelijk is.

Voormelde geneeskundige verklaring mag niet worden opgesteld door een geneesheer die op enigerlei wijze verbonden is aan de instelling waar de te beschermen persoon zich bevindt.

D. t/ B.

Bij verzoekschrift neergelegd ter griffie van 20 september 1996 vraagt verzoekende partij de opnemings- en observatie van B.;

Overwegende dat *in casu* de verzoeker ook de attesterende geneesheer blijkt te betreffen;

Dat ook een behandelend geneesheer van de betrokkene kan optreden als belanghebbende, maar in dat geval het «omstandig medisch verslag» dat bij het verzoekschrift dient te worden gevoegd, door een ander geneesheer moet worden opgemaakt (M. Van Vlasselaer in *Het nieuwe statuut van de (geestes)zieken*, p. 148; M. Verrycken, *De dwangopname van de psychiatrische patiënt*, Syllabus P.C.W.VI. Kulak, p. 6);

Dat de wetgever namelijk in de wet van 26 juni 1990 een «tandembeoordeling» heeft ingebouwd: de modernisering van de collocatie getuigt weliswaar van een «resolute optie voor een juridisering, als triomf van de mensenrechtenfilosofie» (M. Verrycken in *Het nieuwe statuut van de (geestes)zieken*, p. 8 e.v.), maar geeft de sleutel voor de inwerkingstelling der procedure in handen van een medicus, die aldus – op het «technische» vlak, waarvoor hij bevoegdheid heeft, de «eerste rechter» wordt (vgl. ook Vred. Elsené II, 15 november 1991, *T. Vred.*, 1994, 94: «discours médical et discours judiciaires»);

Dat zulks een identiteit tussen de hoedanigheid van verzoeker én attesterend geneesheer verbiedt: de onafhankelijkheid en objectiviteit, die bij de éérste, medische beoordeling verwacht wordt, kan niet meer geacht worden voorhanden te zijn, indien de geneesheer ook zelf de initiatiefnemer betreft, die aldus verwacht zou worden met kritische zin te adviseren omtrent zijn eigen verzoek – voorwaar in het beste geval een licht schizofrene denkoefening;

Dat dergelijke «*dubbele rol*» indruist tegen het algemeen beginsel der rechten van de verdediging van de betrokkene, en het verzoek derhalve kennelijk nietig voorkomt (art. 6, tweede lid, van de wet van 26 juni 1990);

Dat in casu bij het arrest een brief gevoegd bleef, uitgaande van de hoofdgeneesheer van de dienst waar de betrokkene blijkt te verblijven, en gericht aan huidige verzoeker, met de vraag: «Geachte Collega, zouden wij U mogen vragen deze papieren te willen tekenen en zo spoedig mogelijk door te sturen naar de vrederechter» – terwijl evidente materiële gelijkenis bestaat in de dactylografische confectie van voormelde brief enerzijds en het door verzoeker ondertekende attest anderzijds;

Dat in zoverre het attest bijgevolg in werkelijkheid een reactie van deze hoofdgeneesheer zou betreffen, eveneens inbreuk voorhanden zou zijn op het (elementaire) verbod, vermeld in art. 5, § 2, tweede lid, van dezelfde wet, beteugeld door politiestraffen, bepaald bij art. 37 van de wet;

Dat opgemerkt mag worden dat ook de aan de instelling verbonden behandelende arts een verzoekschrift kan neerleggen (M. Van Vlasselaer, *ibidem*, p. 153, nr. 15), indien hij er al niet overeenkomstig art. 422bis Sw. verplicht toe zou kunnen zijn (zie inzake het attest zélf: G. Benoit in *T. Vred.*, 1994, 83) maar alsdan opnieuw het medisch verslag opgesteld dient te worden door een arts van buiten de instelling;

Dat dit verslag, om aan de voorwaarden van de wet te voldoen, moet uitgaan van de geneesheer die ten hoogste 15 dagen voorafgaand aan het verzoek een onderzoek uitvoerde, én – op dié basis – omstandig de symptomen beschrijft, én vaststelt dat voldaan is aan de voorwaarden, bepaald in art. 2 van de wet – hetgeen dus volstreekte identiteit tussen onderzoeker én auteur veronderstelt, zonder enige delegatiemogelijkheid, zelfs binnen medisch teamverband;

Dat overeenkomstig de uitdrukkelijke wil van de wetgever, die iedere collusie wilde uitsluiten, de persoonlijke verificatie door de attesterende geneesheer ieder voorgedrukt «*gelegenheidsattest*» moet uitsluiten: zijn «onderzoek» is dus niet toevallig het prealabel medisch equivalent van het «bezoek» van de vrederechter, dit laatste als verplichting in de procedure ingebouwd bij art. 7 van de wet, en dient evenzeer en welbegrepen naar waarde geschat te worden;

Dat indien de wet niet woordelijk de verplichting oplegt dat het verslag de datum van het onderzoek attesteert, de voldoening aan deze voorwaarde valt binnen de voorafgaande toetsing van de toelaatbaarheid van het verzoek, die binnen 24 uren beslecht dient te worden, zodat de vrederechter bij dergelijke dringende beoordeling *prima facie* evident onmiddellijk in het dossier dient te beschikken over de nodige gegevens;

Dat *in casu* enkel verklaard wordt «*in behandeling te hebben...*», wat niet voldoende is als noodzakelijk gegeven inzake de ultieme wettelijke onderzoeksdatum;

Dat een verzoek, gebaseerd op een kennelijk nietig attest geen enkel gevolg kan kennen en evenmin de aanleiding kan worden om ambtshalve een psychiatrische expertise te bevelen (vgl. «Overzicht rechtspraak» door G. Benoit, *T. Vred.*, 1994, 83 enerzijds en anderzijds noot van P. Hofströssler «Over het respect voor geesteszieken en de procedure», in *T.B.B.R.*, 1993, p. 316, nr. 4) en aldus via een «*fishing expedition*» tot een eigensoortige «*regularisatie*» te komen: de facto zou de mogelijke drukuitoefening op de patiënt, die de wetgever heeft willen uitsluiten, dan immers toch haar weg

kunnen vinden, en het past niet dat de vrederechter daar – zij het onrechtstreeks – enigerlei aanleiding toe zou schijnen te geven.

...

RECHTSPRAAK IN KORT BESTEK

Hof van Cassatie (1e Kamer), 9 januari 1997

Rechterlijke organisatie – Onttrekking van de zaak aan de rechter – Wettige verdenking

Op de volgende gronden beveelt het Hof de onttrekking van de zaak aan de Rechtbank van Eerste aanleg te X.:

«Overwegende dat verzoekster uiteenzet dat zij hoger beroep heeft ingesteld tegen een vonnis dat in het tussen haar en verweerder gevoerde geding is gewezen over de onderhoudsbijdrage voor de uit het huwelijk van de partijen geboren kinderen; dat verweerder het ambt van hoofdgriffier uitoefent bij de rechtbank, die over dat hoger beroep uitspraak moet doen;

«Overwegende dat die omstandigheden bij verzoekster en bij derden gewettigde verdenking kunnen wekken aangaande de strikte onpartijdigheid van de rechtbank om over de zaak uitspraak te doen.»

(Voorzitter: de h. Sace – Rapporteur: mevr. Charlier – Openbaar ministerie: mevr. Liekendael – Advocaat: mr. Draps – In de zaak: V.R. t/ H.A.)

NOOT – Zie Delange, R., «Optreden van het Hof van Cassatie bij onttrekking van de zaak aan de rechter en verwijzing van een rechtbank naar een andere», *R.W.*, 1974-75, 449-466.

Hof van Cassatie (3e Kamer), 13 januari 1997

Rechtsmiddelen – Voorziening in cassatie tegen een beslissing alvorens recht te doen – Beslissing een bijkomende getuige te horen – Cassatieberoep niet ontvankelijk

Op de volgende gronden verwerpt het Hof de voorziening tegen een arrest van het Arbeidshof te Antwerpen van 25 juli 1995:

«Overwegende dat voorziening in cassatie tegen vonnissen alvorens recht te doen slechts openstaat na het eindvonnis;

«Dat geen cassatieberoep openstaat tegen een beslissing, ook al zou zij onregelmatig zijn, waarbij een rechter ingaat op het verzoek gegrond op artikel 941 Ger.W., een bijkomende getuige te horen;

«Overwegende dat uit de bestreden beslissing blijkt dat: 1. het Arbeidshof te Antwerpen op 23 maart 1995 een getuigenverhoor heeft bevolen en hiermee de arbeidsrechtbank heeft belast; 2. de getuigenlijsten zowel wat het getuigenverhoor als het tegenverhoor betreft tijdig werden neergelegd en getuigenverhoor en tegenverhoor werden gehouden voor de arbeidsrechtbank; 3. verweester op 18 juli 1995

aan het Arbeidshof op grond van artikel 941 Ger. W. gevraagd heeft een bijkomende getuige te laten oproepen;

«Dat kamervoorzitter Duys een datum heeft vastgesteld voor het horen van de bijkomende getuige en beslist heeft zelf de getuige te horen;

«Dat de bestreden beslissing aldus een beslissing is alvorens recht te doen en het middel van niet-ontvankelijkheid mitsdien gegrond is.»

(Voorzitter: de h. Marchal – Rapporteur: de h. Verougstraete – Openbaar ministerie: mevr. De Raeve – Advocaten: mrs. Geinger en Verbist – In de zaak: R. t/ N.)

NOOT – Zie Dumon, F., in *Comm. Ger. art. 1077*.

Hof van Cassatie (1e Kamer), 24 januari 1997

Burgerlijke rechtspleging – Conclusies – Gerechtelijke conclusietermijn – Beschikking – Geen rechtsmiddel

Op de volgende gronden verklaart het Hof de voorziening tegen een tussenarrest van het Hof van Beroep te Gent van 6 maart 1995 onontvankelijk:

«Overwegende dat, krachtens artikel 748, § 2, eerste lid, Ger.W., een partij die conclusie genomen heeft, ten laatste dertig dagen vóór de rechtsdag om een nieuwe conclusietermijn mag verzoeken, indien zij gedurende de termijn die aan de rechtsdag voorafgaat, een nieuw en ter zake dienend stuk of feit heeft ontdekt dat nieuwe conclusies rechtvaardigt;

«Dat, krachtens het derde en het vierde lid van die paragraaf, de rechter uitspraak doet op stukken door middel van een beschikking en tegen deze beschikkingen geen rechtsmiddel openstaat;

«Dat hieruit volgt dat geen cassatieberoep openstaat noch tegen de beschikking die de aanvraag afwijst noch tegen de beschikking die de aanvraag inwilligt;

«Dat de voorziening, in zoverre zij gericht is tegen het arrest dat enkel het verzoek van eiser tot het verkrijgen van een nieuwe conclusietermijn niet ontvankelijk verklaart, niet ontvankelijk is.»

(Voorzitter: mevr. Baeté-Swinen – Rapporteur: mevr. Bourgeois – Openbaar ministerie: de h. Dubrulle – Advocaten: mrs. Bützler en Nelissen Grade – In de zaak: D. t/ M.)

KANTTEKENING

TOT SPIJT VAN WIE HET BENIJDT – OVER HET AFGELASTEN EN OPNIEUW VASTSTELLEN VAN PLEITDATUM

Luidens de wet van 9 juli 1997, die de functie van plaatsvervangend raadsheer creëert en waarin beslist wordt om in de hoven van beroep aanvullende kamers op te richten om er de achterstand te helpen inlopen, moeten, in principe vanaf 13 februari 1998, aan deze kamers worden toegewezen, alle zaken die voor de gewone kamers waren vastgesteld op

een datum verder dan 13 februari 1999 en alle zaken waarop 13 februari 1998 een vaststelling aangevraagd, maar nog niet verkregen werd.

In dat vooruitzicht werd in het Hof van Beroep te Brussel al geruime tijd geleden beslist om alle «onwerkdadige» vaststellingen op te schorten, d.w.z. geen vaststellingen meer te verlenen die later met toepassing van de nieuwe wet zouden moeten afgelast worden.

Volgens een eerste berekening bedraagt het aantal af te lasten en/of opnieuw vast te stellen zaken voor dit Hof ongeveer 5.500. In dit aantal zijn begrepen de zaken die, als gevolg van de beslissing om verschillende burgerlijke kamers te sluiten, afgelast werden, en waarvoor, in het vooruitzicht van het in werking treden van de nieuwe wet, niet onmiddellijk een nieuwe vaststellingsdatum werd verleend. Die beslissing om verschillende burgerlijke kamers te sluiten beoogde overigens het aantal zittingen aan te passen aan het aantal effectief beschikbare magistraten.

Mijns inziens staat het vast dat de beslissing een zaak af te gelasten met het oog op een latere vaststelling (voor eenzelfde of voor een andere kamer), op geen enkele wijze de juridische gevolgen beïnvloedt die verbonden zijn aan de oorspronkelijke vaststellingsaanvraag, telkens wanneer de beslissing om af te gelasten betrekking heeft op de interne organisatie van een rechtscollege of het gevolg is van een beslissing van de wetgever, en overigens ongeacht de procedure die voor de oorspronkelijke vaststelling werd gevolgd; artikelen 750, §1 of §2, 747, §2, 751 Ger.W., enz... (bijvoorbeeld de verplichting om binnen een bepaalde termijn te concluderen: artikel 751; het verbod om na een bepaalde datum nog te concluderen: artikelen 750, §1, 747, §2, 751 Ger.W., enz...; de vaststelling «met het voordeel van de toepassing van artikel 751 Ger.W.»...).

Niettemin doet ook een andere interpretatie opgeld (bij advocaten die worden geconfronteerd met een verbod om te concluderen met toepassing van de procedureregels met betrekking tot het in staat stellen?). Volgens deze interpretatie zou een zaak slechts ofwel kunnen vastgesteld zijn ofwel naar de rol verwezen zijn, en zou, eenmaal dat ze is vastgesteld, het afgelasten van de vaststellingsdatum noodzakelijkerwijze de verwijzing naar de rol inhouden en, bijgevolg, het tenietgaan van de juridische gevolgen verbonden aan «de vaststelling» (zo ongeveer als een byte in de informatica, die slechts twee standen kent: 1 of 0).

De gevolgen van een dergelijke interpretatie mogen duidelijk zijn: in de afgelaste zaken zouden alle partijen naartoe opnieuw kunnen concluderen, vroegere beschikkingen die conclusietermijnen bepaalden, zouden tot nul herleid worden, de procespartij die een vaststelling of een uitstel «met het voordeel van de toepassing van artikel 751 Ger.W.» verkreeg, zou dit voordeel niet alleen verliezen, maar zou opnieuw gerechtsbrieven moeten laten verzenden om verstek te kunnen nemen. Het absurde eindpunt van deze redenering zou dan zijn dat de afgelaste zaak, «naar de rol verwezen» in de juridische betekenis van het woord, d.w.z. de juridische betekenis van die term in het kader van de procedure van in staat stellen, slechts opnieuw kunnen vastgesteld worden na een nieuwe vaststellingsaanvraag van een van de partijen en dus, na een volledig nieuw parcours van (her)in staat stellen.

Om kort te gaan, mijns inziens het walhalla van de procedureridder, maar een catastrofe zowel voor de rechtzoekers

de als voor het gerecht: duizenden zaken die sedert vele maanden, zoniet jaren, in staat zijn, zouden het plots niet meer zijn, de betwistingen en procedure-incidenten, de relaiszittingen en tussenarresten om over die incidenten uitspraak te doen zouden hand over hand toenemen, de griffies en de hoven zouden verdrinken in ontelbare nieuwe procedures van in staat stellen (aanvragen, betekeningen en kennisgevingen, beschikkingen krachtens art. 747, §2, Ger.W., gerechtsbrieven, zittingen, op grond van art. 751 Ger.W. enz...), en de aanvullende kamers zouden slechts kunnen werken op het ritme van door partijen regelmatig ingediende nieuwe aanvragen om te pleiten, na uitputting van opnieuw in gang gezette procedures van (her)in staat stellen.

Eerder dan ontlastingskamers te zijn voor een welbepaald aantal zaken, in staat om berecht te worden, zoals de wetgever het gewild heeft, zouden de aanvullende kamers moeten fungeren als een soort parallel hof, niet alleen om uitgeprocedeerde zaken te behandelen, maar ook om een volledig nieuw en eigen parcours van in staat stellen te superviseren, daarin de beslissingen te nemen die noodzakelijk zijn, en dus in die materie een eigen jurisprudentie te vormen (conform of afwijkend van die van de gewone kamers?).

Ik denk dat dit noch redelijk noch aanvaardbaar is, te meer omdat de basisredenering die tot deze catastrofe leidt, steunt op verkeerde premissen, namelijk enerzijds dat de voornoemde juridische gevolgen voortvloeien uit *de vaststelling van een zaak op een welbepaalde zitting*, en, anderzijds dat een vroeger op een welbepaalde zitting vastgestelde zaak zich slechts in de tegenovergestelde stand «niet vastgesteld op een welbepaalde zitting» kan bevinden, dan tengevolge van een verwijzing naar de rol in de procedurele betekenis van het woord, namelijk tengevolge van een vraag van één van de partijen en/of een beslissing van de rechter bij wie de individuele zaak aanhangig is.

In *de eerste plaats* blijkt uit een grondige lezing van het Gerechtelijk Wetboek dat de juridische gevolgen in de regel (d.w.z. naar gemeen recht; gemeenschappelijke vaststellingsaanvraag voor een contradictoir debat of procedure van art. 751 Ger.W. bij verstek) niet verbonden zijn aan de vaststelling van de zaak op een welbepaalde zitting, maar aan de *aanvraag* tot vaststelling (bijvoorbeeld, ten bewijze van dit onderscheid: het verbod om nog te concluderen vanaf het ogenblik van het neerleggen van *de aanvraag* met toepassing van art. 750, § 1, Ger. W.; de verplichting om te concluderen binnen een termijn van twee maanden vanaf de betekening van *de aanvraag* in geval van verwittiging overeenkomstig art. 751). In de uitzonderingsprocedures tot vaststelling (artikelen 747, §2 en 748, §2, Ger.W.: opgelegde conclusietermijnen en vaststelling, en 750, §2, Ger.W.: «contentieuze» vaststelling) zijn de juridische gevolgen evenmin verbonden aan de vaststelling van de zaak op een welbepaalde zitting, maar aan de kennisgeving van de beslissing die op de aanvraag genomen wordt.

De logica van het systeem wil dat de vaststellingsaanvraag, in welke ze ook gebeurt, het moet mogelijk maken te constateren dat een zaak in staat van wijzen is (of op een welbepaalde datum in staat van wijzen zal zijn) om ter zitting te worden behandeld en dat ze, bijgevolg, kan worden vastgesteld (zonder al te veel risico van kostbaar tijdverlies). Wie zegt dat het de vaststelling van een zaak op een welbepaalde zitting is, die tot gevolg heeft dat een zaak in staat van wijzen is, verwacht mijns inziens oorzaak en gevolg. De wet-

gever heeft niet willen zeggen «stel de zaak vast opdat de partijen niet meer zouden kunnen concluderen «maar» omdat de partijen niet meer zullen concluderen, kan er worden vastgesteld».

Ten tweede, is het juist dat een zaak, zoals in de informatica, noodzakelijkerwijze slechts twee standen kent, het zij de stand «vastgesteld op een welbepaalde zitting», met daaraan verbonden de juridische gevolgen van de aanvraag, het zij de stand «verwezen naar de algemene rol»? Is het juist dat een vaststelling om te pleiten enkel kan worden geannuleerd via «de verzending naar de rol» in de procedurele betekenis, d.w.z. op vraag van partijen en/of beslissing van de rechter bij wie de zaak aanhangig is, verwijzing die dan noodzakelijkerwijze het tenietgaan impliceert van de gevolgen van de, als ingetrokken te beschouwen vaststellingsaanvraag, die noodzakelijkerwijze zou moeten vervangen worden door een nieuwe aanvraag opdat de zaak opnieuw op de zitting zou kunnen gebracht worden?

Dit alles is zeker *juist in het kader van de procedureregels van het in staat stellen*, regels die de partijen en de rechter moeten respecteren en toepassen in het procesverloop van ieder individueel dossier. Maar buiten dit beperkte kader van op de individuele dossiers toepasselijke procedureregels, kunnen er andere, aan de individuele zaken vreemde invloeden ingrijpen, die verband houden met het beheer van een rechtscollege, de onvermijdelijkheden van het dagelijkse leven en andere overmachtsituaties.

De regels waaraan de partijen en de rechter zich te houden hebben in het individuele procesverloop van een bepaalde zaak, kunnen niet zomaar worden getransponeerd naar het algemene domein van het beheer van een rechtscollege, zonder aan die regels een draagwijdte te geven die het Gerechtelijk Wetboek noch voorzien noch gewild heeft. Men zou er elke algemene beheersbeslissing mee onmogelijk maken, zoals een reorganisatie van de zittingsrollen, het tijdelijk afgelasten van één of meer zittingen wegens langdurige ziekte van een rechter en gebrek aan personeel om hem te vervangen enz. Wil men de regels van het individuele procesverloop in dergelijke gevallen toepassen, dan zou een vastgestelde zaak slechts kunnen worden afgelast via een verwijzing naar de rol op vraag van één of meer partijen en/of op beslissing van de rechter bij wie de zaak aanhangig is, rechter, die, per definitie, slechts individuele, zaakgebonden beslissingen noemt en geen algemene beslissingen die het beheer van het rechtscollege als geheel aangaan.

Alle beslissingen van die laatste soort, die tot op heden in de meeste hoven en rechtbanken regelmatig werden genomen zonder aanleiding te geven tot juridische betwisting (wat niet wil zeggen dat ze van harte werden geaccepteerd) zouden in die hypothese nietig, onwettig of, minstens in rechte aanvechtbaar zijn. Wie zou dat willen beweren?

Jammer genoeg zijn dergelijke beslissingen bij wijle onvermijdelijk. Aan partijen, die daar niet om vragen, maar toch verplicht worden hun agenda's aan te passen, worden deze beslissingen opgedrongen als overmachtsituaties. Wat in het Frans zo mooi «*le fait du prince*» wordt genoemd, ongeacht of het gaat om de noodwendigheden van de dienst, de onvermijdelijkheden van het dagelijkse leven, een beslissing van de wetgever... is totaal vreemd aan de procedure die partijen onderling voeren. De pleitdatum, eventueel de kamer waarvoor de zaak zal worden gepleit, moeten worden gewijzigd. Partijen moeten van deze wijziging op de hoogte

worden gebracht. De zaak wordt dus afgelast en bevindt zich bijgevolg niet meer op de zittingsrol. Indien ze niet onmiddellijk opnieuw wordt vastgesteld, komt ze in afwachting materieel terecht op de rol (algemene rol of bijzondere rol), in de betekenis van materieel beheersdocument, zoals bepaald in de artikelen 711 tot 715 Ger.W., d.w.z. ingeschreven in een groot boek (of informaticasysteem), met de bedoeling de zaak ergens te kunnen klasseren, om ze op ieder ogenblik te kunnen terugvinden.

In de individuele procedure is er noch een vraag van partijen, noch een beslissing van de rechter bij wie de zaak aanhangig was, om de zaak naar de rol te verwijzen in de procedurele betekenis, en in die betekenis is zij niet «naar de rol». In de individuele procedure is de beslissing om vast te stellen («de partijen zullen niet meer concluderen, dus er kan worden vastgesteld»), die hetzij automatisch voortvloeit uit de vaststellingsaanvraag, hetzij uit de beslissing van de bevoegde rechter, niet tenietgedaan of ingetrokken. In een welbepaalde zaak, in een individuele procedure, kan dat immers enkel gebeuren ten gevolge van een vraag van partijen en/of een beslissing van de rechter voor wie de vastgestelde zaak gebracht wordt. Indien de procedurebeslissing om vast te stellen niet kan tenietgedaan worden door een algemene ingreep van organisatorische aard, hoe zouden dan de juridische gevolgen die aan deze beslissing (en niet aan deze of gene zittingsdatum) verbonden zijn, erdoor kunnen verdwijnen?

Ten slotte is er ook nog het gezond verstand, dat aan eenieder die een overmachtsituatie creëert, redelijkerwijze de verplichting oplegt de schade voor diegenen die ze moet ondergaan, zoveel mogelijk te beperken.

Dat is niet meer of niet minder dan «slachtofferhulp», de slachtoffers, zijnde de procespartijen, de rechtszoekenden.

Met de onbetwistbare bedoeling de rechtzoekende, die de nefaste gevolgen van de gerechtelijke achterstand ondergaat, tegemoet te komen, legt de wetgever met enkele laconieke woorden («aan de aanvullende kamers worden toegewezen...») aan de hoven van beroep duizenden dossiers af te gelasten en opnieuw vast te stellen.

Men kan dit gebrek aan duidelijkheid betreuren, maar veronderstel ook maar één ogenblik dat de wetgever in ieder van die duizenden individuele procedures de doos van Pandora heeft willen openen, waaruit enkel een nog grotere aangroei van de gerechtelijke achterstand zou kunnen voortkomen. Dit zou enkel de belangen dienen van die partijen die zichzelf in het procesverloop van individuele zaken, waarover zij nochtans het meesterschap hebben, in een oncomfortabele positie gezet hebben. Mijn antwoord daarop is categoriek: neen. Tot spijt van wie het benijdt.

Het in werking treden van de laatste bepalingen van de wet is nakend. De wet bepaalt de uiterste datum ervoor: 13 februari 1998. De hoven van beroep moeten onmiddellijk werk kunnen maken van het vaststellen van de zaken voor de aanvullende kamers, vanaf het ogenblik dat de aanvullende raadsheren zijn benoemd en die kamers zijn samengesteld, zonder te moeten wachten op nieuwe vaststellingsaanvragen. De enige termijn die moet worden gerespecteerd, is die welke een of andere partij in de mogelijkheid moet stellen om alsnog een verzoekschrift met toepassing van artikel 748, §2, Ger.W. neer te leggen. Deze mogelijkheid is trouwens het enige juridische gevolg dat verbonden is, niet aan

de aanvraag tot vaststelling of aan de beslissing daartoe, maar aan de vaststellingsdatum zelf.

Voor de goede werking van het systeem, zowel voor het wegwerken van de achterstand als voor het gerecht in het algemeen, is het mijns inziens primordiaal van bij de aanvang klare en duidelijke taal te spreken. De voor het ogenblik uit de aard der zaak onbestaande rechtspraak terzake, zou slechts langzaam kunnen opgebouwd worden ten koste van veelvuldige procedure-incidenten, vragen tot verwijzing naar de rol of uitstellen voor (het opnieuw) in staat stellen, procedurebeschikkingen en dergelijke meer: tegen dan zou het kwaad geschied zijn.

De hoven van beroep die voor de afgelaste zaken zittingen organiseren en zaken vaststellen zonder nieuwe vaststellingsaanvragen af te wachten, zullen daardoor al kleur bekennen. Misschien kunnen zij nog wat explicieter zijn in de «consumentenvoorlichting» wanneer zij rechtzoekenden inlichten over de veranderende toewijzing van de zaken of over de nieuwe zittingsdatum.

Een belangrijke rol in dezen lijkt mij bovendien weggelegd voor de rechtsleer, die dringend stelling zou moeten nemen.

Brussel, 2 februari 1998

Guy Delvoie

Kamervoorzitter en magistraat-coördinator
in het Hof van Beroep te Brussel

BOEKEN

J.H.G. VAN DEN BROEK en M.P.H. KORTEN, **Milieu- en energieconvenanten in Nederland. Een overzicht voor de praktijk**, Deventer, Tjeenk Willink, 1997, 137 p.

Terwijl het Vlaamse (milieu)convenantenbeleid gekenmerkt wordt door een groot formalisme, al is het van recente datum (decreet van 15 juni 1994 betreffende milieubeleidsvereenkomsten, *B.S.*, 8 juli 1994), gaat men in Nederland met dit beleidsinstrument op een soepeler manier om. Het is echter niet zo dat overheid en bedrijfsleven in Nederland zomaar, naar eigen goeddunken, via convenanten van alles kunnen regelen. In de eerste plaats zijn dergelijke overeenkomsten onderworpen aan leidraden die de Europese Unie uitvaardigde voor het gebruik van milieuconvenanten door middel van een Mededeling (27 november 1996, COM (96) 561final) en een Aanbeveling (*Pb.L.*, 333/59 van 21 december 1996). Maar vooral de «Aanwijzingen voor convenanten van de minister-president», een circulaire van 18 december 1995 waarvan de krachtlijnen ook in de Europese Aanbeveling terug te vinden zijn voor de rechtskracht van convenanten in Nederland van belang. Deze Aanwijzingen worden omschreven als een louter hulpmiddel bij de totstandkoming van convenanten, maar blijken in de praktijk trouw nageleefd te worden.

Het is net over die praktijk dat het hier besproken boekje handelt. Het vangt aan met een beknopte begripsomschrijving en situering van de beleidsinstrumenten «milieu- en energieconvenant»; een bespreking van de Aanbevelingen uit de circulaire van 18 december 1995; een overzicht van de bestaande convenanten, opgedeeld volgens het type van overeenkomst; een overzicht van jurisprudentie en een korte schets van de recente Europese ontwikkelingen in dezen. In bijlage worden de aanwijzingen voor convenanten van de minister-president, de Europese Mededeling inzake milieuconvenanten en de Europese Aanbeveling betreffende milieuconvenanten, integraal weergegeven.

Maar in feite draait alles bij deze publicatie rond een andere «bijlage», de CD-rom met in hoofdzaak de integrale tekst op van intentieverklaringen (een bijzondere vorm van convenant) en milieu- en energieconvenanten, zoals die momenteel in Nederland van kracht

zijn. Van sommige onder hen is ook een Engelse vertaling opgenomen. Op de binnenkant van de voorflap wordt de index van de opgenomen convenanten en aanverwanten weergegeven. De rechtspraak waarnaar in het boekje verwezen wordt, werd eveneens integraal weergegeven op de CD-rom. De wijze waarop de CD-rom geïnstalleerd moet worden onder de meest courante besturingssystemen voor PC's, staat helder uiteengezet op de voor- en achterzijde van de dubbele achterflap. Het leverde mij alvast geen problemen op om de CD-rom te gebruiken. Het programma maakt het mogelijk te zoeken op basis van de titel van de convenant of een deel ervan, de partijen, de toetredende bedrijven, of een woord uit de tekst. Tevens is een opsporing volgens categorie van opgenomen teksten mogelijk: de intentieverklaringen, de meerjarenafspraken, de overeenkomsten over verwijderingsbijdragen, diverse convenanten en jurisprudentie.

Deze publicatie, boekje en CD-rom, richt zich duidelijk tot een praktijkpubliek dat al dan niet juridisch geschoold is en maakt een vlotte bestudering van de convenantenpraktijk bij onze noorderburen mogelijk.

Ann Carette

L.G.M. STEVENS, **Elementair belastingrecht voor economen en bedrijfsjuristen. Theorieboek**, 13e druk, Kluwer, Deventer, 1997, 513 pp.

L.G.M. STEVENS en S.R.A. VAN EIJCK, **Elementair belastingrecht economen en bedrijfsjuristen. Praktijkboek**, 3e druk, Kluwer, Deventer, 1997, 318 p.

Van de hand van L.G.M. Stevens verscheen onlangs de dertiende druk van het theorieboek *Elementair belastingrecht*. In het boek wordt het gehele spectrum van het Nederlandse belastingrecht vanuit verschillende gezichtspunten belicht. Na een algemeen overzicht van de economische en juridische kenmerken van de belastingheffing, krijgen zowel de positie van ondernemers als die van particulieren afzonderlijke aandacht. De nadruk ligt vooral op de winstbepalingsvraagstukken zowel in de inkomstenbelastingen geheven van natuurlijke personen als in de vennootschapsbelasting. Ook deelaspecten zoals o.m. bepaalde ondernemersfaciliteiten (bv. de fiscale oudedagreserven, de fiscale investeringsstimuli), bepaalde samenwerkingsvormen (met of zonder rechtspersoonlijkheid), de inbreng van een onderneming in een BV of NV en fusies komen aan bod.

De belastingen op het inkomen vormen het grootste bestanddeel van het leerboek. De auteur besteedt weliswaar ook aandacht aan de belasting van het vermogen (waaronder de vermogensbelasting, het successierecht, het schenkingsrecht, het recht van overgang, de overdrachtsbelasting, de kapitaalbelasting en de gemeentelijke onroerende-zaakbelastingen) en aan de verbruiksbelastingen, meer in het bijzonder de omzetbelasting. Deze belastingen worden echter in zeer algemene zin besproken. Hetzelfde geldt voor de internationale aspecten van de belastingheffing.

L.G.M. Stevens, die hoogleraar fiscale economie is aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam, beoogt met zijn boek vooral de academisch gevormde econoom, accountant, (bedrijfs)jurist of bedrijfskundige te bereiken die als tussenpersoon wil fungeren tussen de onderneming en de fiscale specialist. Dit verklaart meteen waarom in voormeld boek geen breedvoerige juridische analyses van het Nederlandse belastingrecht terug te vinden zijn. Evenmin moet worden gezocht naar verwijzingen naar een andere rechtsleer. Het een en ander is evenwel een bewuste keuze. De auteur heeft zijn werk immers niet nodeloos willen bezwaren met referenties. Opvallend in dit leerboek is trouwens de grote aandacht die werd besteed aan de didactische opbouw. Diverse schema's, voorbeelden uit de jurisprudentie en cijfervoorbeelden zijn toegevoegd. Op die wijze is beoogd de aangeboden leerstof af te wisselen met wat de auteur noemt «adempauzes, die de bestudering van de stof aantrekkelijker maken». De talrijke voorbeelden bieden de lezer tevens de mogelijkheid tot zelftoetsing.

Geheel in de lijn van die didactische aanpak ligt het door Stevens met medewerking van Van Eijck geschreven praktijkboek. Dit boek is bedoeld als een complement van het theorieboek *Elementair belastingrecht* en beoogt de lezer de vereiste praktische vaardigheden bij te brengen. Uitgaande van de hoofdstukindeling van het

theorieboek, bevat het praktijkboek per hoofdstuk praktische toepassingen en casuïstiek, met bijbehorende uitwerkingen en jurisprudentie. Het stelt de student in staat te verifiëren of hij de theoretische beschouwingen heeft begrepen en in staat is de theorie in een praktische context toe te passen.

Samengevat kan worden gesteld dat de combinatie theorie- en praktijkboek zoals die door Stevens en Van Eijck tot stand is gebracht, een geslaagde introductie biedt in het Nederlandse belastingrecht.

Bruno Peeters

D. LINDEMANS en J. BLANCKE, De bouw- en verkavelingsvergunning in het Vlaamse Gewest, Heule, UGA, 1997, 283 pp.

De auteurs van dit boek, dat een herwerking is van de «Administratieve gids voor wie bouwt of verkavelt» van Wastiels, beoogden vooral een bespreking van de administratiefrechtelijke aspecten van de bouw- en verkavelingsvergunning en zijn daar bijzonder goed in geslaagd. Het boek is immers veel meer dan een loutere parafrasering van de wetteksten. Het biedt een handige gids in de praktijk: de procedures, vereisten, rechtsregels, enz. worden vlot besproken en gesitueerd, en ondersteund met talrijke voorbeelden. Ook de rechtspraak is in de tekst verwerkt, zodat men over een goed gedocumenteerd boek beschikt: wie wil weten of voor een bepaald werk een bouwvergunning is vereist, vindt niet enkel een algemene, theoretische bespreking in het boek, maar ook een overzicht van wat in de rechtspraak als «bouwwerk» werd beschouwd.

In het boek gaat men uit van het Stedenbouwdecreet (en niet meer van de Stedenbouwwet). Gemakkelijkheidshalve is de tekst van het decreet als bijlage bijgevoegd, alsook een concordantietabel zodat wie nog niet vertrouwd is met de nummering van de artikelen in het decreet, snel zijn weg vindt. Een ander pluspunt is het trefwoordenregister, dat de praktische bruikbaarheid verhoogt.

Kortom, het is een zeer hanteerbaar boek voor wie in de praktijk met vragen wordt geconfronteerd over de administratiefrechtelijke kanten van de bouw- of verkavelingsvergunning. Aspecten zoals bv. de strafrechtelijke beteugeling van bouw misdrijven, de procedure voor de Raad van State en de motivering van bouwvergunningen worden eerder pro memorie vermeld, dan uitvoerig besproken. Dit doet echter geen afbreuk aan de kwaliteit van het boek.

Ann Coolsaet

S.W.E. RUTTEN, Erven naar Marokkaans recht. Aspecten van Nederlands internationaal privaatrecht bij de toepasselijkheid van Marokkaans erfrecht, Antwerpen-Groningen, Intersentia Uitgevers, 1997, 345 pp.

In dit boek, dat op 19 september 1997 als proefschrift werd verdedigd aan de Universiteit Maastricht, onderneemt S.W.E. Rutten een diepgaande studie van het Marokkaanse erfrecht en de IPR-complicaties die met de aanwijzing en toepassing ervan gepaard gaan. Met aandacht voor de theoretische en praktische vraagstukken, onderzoekt de auteur de juridische behandeling van het overlijden van Marokkanen die hun laatste gewone verblijfplaats in Nederland hadden en op wier erfopvolging de Nederlandse verwijzingsregel het Marokkaanse recht als toepasselijk aanduidt. Ofschoon de inwerkingtreding, op 1 oktober 1996, van de Wet conflictenrecht erfopvolging het belang van de nationaliteit als aanknopingsfactor in erfrechtelijke aangelegenheden in Nederland heeft gereduceerd, betreft het een erg interessante en veelomvattende studie die, wat bepaalde aspecten betreft, ook de Belgische rechtsbeoefenaars kan aanspreken. Rutten bespreekt namelijk zowel de Nederlandse en, voor zover nodig, Marokkaanse IPR-regelgeving als het materiële Marokkaanse erfrecht.

Dit laatste aspect komt in het boek eerst aan bod. Na enige inleidende beschouwingen over het islamitisch recht - het werk betreft uitsluitend de nalatenschappen van Marokkaanse moslims - volgt een gedetailleerde bespreking van het erfrecht zoals dit is geregeld in de boeken 5 (testamenten) en 6 (erfopvolging bij versterf) van de Mudawwanah. Rutten's bijzonder overzichtelijke uiteenzetting maakt deze Marokkaanse wetgeving toegankelijk voor de Neder-

landstalige rechtsbeoefenaars en zal ongetwijfeld ook in België nuttig kunnen worden geraadpleegd.

Nadien volgt een systematische behandeling van de erfrechtelijke problemen die n.a.v. het overlijden van een in Nederland woonachtige Marokkaan (kunnen) rijzen: de bevoegdheid van de Nederlandse rechter, de bepaling van het toepasselijk recht en de erkenning en tenuitvoerlegging in Marokko. De analyse van het conflictenrecht betreft uiteraard in de eerste plaats de reeds vermelde Wet conflictenrecht erfopvolging. Via de verwijzingen in die wet, bespreekt Rutten meteen ook het reeds door Nederland goedgekeurde, maar nog niet in werking getreden Verdrag van Den Haag van 1 augustus 1989 inzake het recht dat van toepassing is op erfopvolging bij versterf; de Marokkaanse rechtsfiguur 'hubus' geeft vervolgens aanleiding tot een functionele bespreking van het, evenmin door België ondertekende, Haagse Trustverdrag van 1 juli 1985. Ook het wél in België van kracht zijnde Haagse Testamentsvormenverdrag van 5 oktober 1961 komt kort aan bod. In twee latere hoofdstukken besteedt de auteur nog uitgebreid aandacht aan twee bijzondere IPR-vraagstukken, met name de behandeling van de voorvraag en van de openbare orde-exceptie. Rutten is opnieuw volledig en nauwgezet in haar bespreking. Zo geeft ze, omdat voorvragen zowel zelfstandig als afhankelijk kunnen worden aangeknoopt, een overzicht van de Nederlandse en Marokkaanse conflicten- en erkenningsregels inzake huwelijk, huwelijksontbinding, afstamming en adoptie en tevens huwelijksvermogensrecht. Het aan het openbare orde-vraagstuk gewijde hoofdstuk dat daarop volgt, is niet enkel erg degelijk, maar verplicht de auteur bovendien tot een meer persoonlijke evaluatie en stellingname. De spitse discussie en besluiten omtrent de openbare orde-conformiteit van het Marokkaanse erfrecht die de lezer hier aantreft, maken dit hoofdstuk m.i. tot het meest interessante van het boek. Zo evalueert Rutten o.m. het in Marokkaanse recht gemaakte onderscheid naar geslacht, geboorte en godsdienst, alsook de afwijkingen van specifieke beginselen van Nederlands (en Belgisch) erfrecht. Interessant zijn ook de beschouwingen die Rutten wijdt aan de invloed van de verdragsrechtelijk bekrachtigde mensenrechten in het IPR, een erg actuele problematiek waarbij de auteur terecht lang blijft stilstaan.

In het besluit raakt de auteur nog even de conflictenrechtelijke methodenstrijd aan en beklemtoont ze dat bij de toepassing van de verwijzingsregels vaak een beroep moet worden gedaan op de nodige correctie- en aanpassingsmiddelen om, in concrete gevallen, juiste oplossingen te bereiken. De verzoening van principiële openheid voor de toepassing van buitenlands recht met respect voor de in de forumstaat levende overtuigingen is namelijk niet eenvoudig. Rutten's proefschrift maakt bovendien duidelijk dat de volwaardige beslechting van IPR-geschillen niet enkel inzicht in het IPR vereist, maar bovenal ook een grondige kennis van het binnen- en buitenlandse materiële recht vergt. Rutten's boek biedt hiervan niet enkel een treffende illustratie, maar zal ook een belangrijk hulpmiddel zijn voor de IPR-beoefenaars die met (de mogelijke toepassing van) Marokkaans erfrecht in aanraking komen.

Johan Meeusen

C. MARIS, E. LISSENBURG en D. PESSERS (red.), Recht en liefde, Nijmegen, Ars Aequi Libri, 119 pp.

Op een ogenblik dat een schare Belgische juristen de schouders zet onder een initiatief rond het thema «recht en liefde», duikt vanuit Nederland een prachtig, steenrood boekje op met deze titel op de voorkant. Het is een hebbeding, een ideaal relatiecadeau. Op de kaft prijkt een mooie prent uit 1624 die een man toont die zich aan- of uitkleedt al babbelend met een (aangeklede) vrouw. De negen bijdragen van de hand van acht Nederlandse academici lezen vlot en behandelen thema's die zeer uitnodigen om de druk van de praktijk af te wisselen met ontspannende gesprekken over bijvoorbeeld de voordelen van informele scheidingsbemiddeling (Wigleven, 'Echtscheiding in de praktijk'), over partnergeweld met mannelijke slachtoffers (E. Lissenberg, 'Geweld en liefde') en over de vraag of het juridisch verbieden van verstoting en bigamie in alle gevallen verenigbaar is met de Europese grondrechten (W. Thomassen, 'Liefde in Europeesrechtelijk perspectief'). Naast deze juridisch-sociaal wetenschappelijke bijdragen, bevat de bundel een filosofische bijdrage van F. Jacobs, over de vraag of in liefde en oorlog alles geoor-

loofd is en een van C. Marris over de verschillende vormen van liefde.

Met Koen Raes (*Recht en Kritiek*, 1997, 257-262) kan betreurd worden dat de auteurs niet onderling in discussie traden. De filosofen maken geen brug naar het recht en de juristen presenteren topics die in het licht van zoveel wijsbegeerte eenzaam zwalpen in de bundel. Uit schroom, waarschijnlijk, wordt in de juridische bijdragen niet ingegaan op actuele, positiefrechtelijke discussies, waardoor het boek ook op dit punt een zwakte vertoont. Zo werd recent nog het bigamievverbod gebruikt door een Nederlandse rechter om een vreemdeling buiten te houden (Rb. Den Haag, 11 juli 1996, *Migrantenrecht*, 1996, 157) en dit ondanks het recht op gezinshereniging. Ook zoekt men vruchteloos naar ideesprokkels m.b.t. de toelaatbaarheid van sadomasochisme (door beoefenaren van het recht).

Belangrijk is de bijdrage van G. Hekma over openbare seksualiteit. De auteur houdt van vrijen in het park en op straat en vraagt zich terecht af hoe liberaal onze rechtsstaat wel is als deze de meeste liefdesuitingen alleen maar binnenskamers tolereert. Ook in ons land wordt de openbare ruimte bij voorkeur gedeseksualiseerd. Terwijl het Franse landschap vol hangt met posters van aantrekkelijke personen die men op een bepaald nummer kan bellen, kent het Strafwetboek sedert 1995 een totaalverbod op het maken van reclame voor seksuele telecommunicatiediensten, wat m.i. een morele stap te ver is (cf. 'Internetmisdad een uitdaging? Situering van de problematiek aan de hand van (kinder)pornografie', *A.J.T.*, 1996-97, dossier nr. 7, 97-124).

Paul De Hert

J.W.P. VERHEUGT, *Inleiding in het Nederlandse recht*, Deventer, Gouda Quint, 1997, 550 pp.

Inleidingen tot/in het recht bestaan er in Nederland in soorten en maten. De ene inleiding kiest voor een meer metajuridische benadering, bij de andere treedt het positieve recht meer op de voorgrond. Zolang we beseffen dat beide benaderingen niet zonder elkaar kunnen, vrijwel ieder positiefrechtelijk vraagstuk heeft immers een metajuridische dimensie en *vice versa*, valt voor allebei iets te zeggen. In het hier te bespreken boek van Verheugt ligt de nadruk echter wat al te zeer op het positiefrechtelijke aspect. Het nadeel van een dergelijke benadering is dat het recht wordt gepresenteerd als een statisch geheel van louter en alleen regels. Dit komt het blijvende begrip van dat recht niet ten goede, want dat kan men slechts verwerven wanneer er ook een blik «achter» de regels wordt geworpen en wanneer we beseffen dat het recht een organisch gegeven is: een fenomeen dat groeit in en met de maatschappelijke werkelijkheid en door middel waarvan men poogt, «ter wille van mensen», een bepaalde «orde» aan te brengen. Zeker voor een inleidende cursus – volgens de achterflap van het boek is het vooral geschikt voor het onderwijs – is dit besef van belang, omdat in een inleiding tot/in het recht vaak de metajuridische basis dient te worden gelegd voor het vele positief recht dat (noodzakelijk) nog volgt in het verloop van de studie. Maar zelfs indien dit niet het geval zou zijn, is zoals gezegd een blik achter de regels van essentieel belang voor een goed begrip ervan. Overigens heeft het boek, binnen zijn beperkingen, zeker kwaliteiten. Zo wordt ieder hoofdstuk afgesloten met een opsomming van de gebruikte kernbegrippen en een aantal vragen over de behandelde stof. Ook wordt het positieve recht helder en overzichtelijk behandeld, en wordt het gelardeerd en geïllustreerd met voorbeelden uit de rechtspraktijk. In ieder geval wordt er een degelijk en deugdelijk overzicht geboden van het Nederlandse bestuursrecht, vermogensrecht en goederenrecht, het overeenkomstenrecht en de onrechtmatige daad, het gerechtelijk recht, het ondernemingsrecht, het sociaal recht, het straf- en strafprocesrecht en ten slotte het internationaal recht. Dit wordt voorafgegaan door hoofdstukken over wetgeving, recht en staat en de rechtspraak. Voor diegene die het al kunnen stellen zonder reflectie en die op zoek zijn naar een eerste positiefrechtelijk overzicht van het Nederlandse recht, kan dit boek zeker een rol vervullen. Als eerste inleiding voor aanstaande juristen vind ik het wat minder geslaagd.

Maurice Adams

AANGEKONDIGD

M.P. VAN DER BURG e.a., *Compendium gemeentelijke belastingen*, Denveter, Kluwer, 474 p., 95 fl.

K. VAN DEN BERGHE (ed.), *Commentariseerd Wetboek van Koophandel – Editie 1997-1998*, Gent, Mys & Breesch, 332 p.

F. MEERSSCHAUT, M. VAN DER HULST en S. VAN DER JEUGHT, *Parlementair onderzoeksrecht – Theorie en praktijk*, Gent, Mys & Breesch, 210 p., 2.480 fr.

R. DE WIT (ed.), *Huurrecht – De recente wijzigingen in de woninghuurwet*, Antwerpen/Groningen, Intersentia, 118 p., 850 fr.

A. CARETTE, *Herstel van en vergoeding voor aantasting aan niet-toegeëigende milieubestanddelen*, Antwerpen/Groningen, Intersentia, 670 p., 3.950 fr.

J. DE GROOF, V. SPASSKAYA en I. ROSHKOV (eds.), *Shaping new legislation on education in Russia*, Leuven/Amersfoort, Acco, 240 p., 1.450 fr.

G. FRANCOIS en K. DEKETELAERE (red.), *De uitoefening van een vrij beroep in vennootschapsvorm*, Leuven/Amersfoort, Acco, 134 p., 995 fr.

M.C. FOBLETS, B. HUBEAU en S. PARMENTIER (eds.), *Migranten kleuren het recht in*, Leuven/Amersfoort, Acco, 266 p., 1.295 fr.

P. SCHOUKENS (ed.), *Prospects of social security co-ordination*, Leuven/Amersfoort, Acco, 238 p., 1.450 fr.

J.P. LOOF en P.B. CLITEUR, *Mensenrechten – Dierenrechten – Eco-systeemrechten*, Leiden, Stichting NJCM-Boekerij, 146 p., 30 fl.

M.L. VAN EMMERIK, *Schadevergoeding bij schending van mensenrechten*, Leiden, Stichting NJCM-Boekerij, 442 p., 76,85 fl.

CENTRUM VOOR DE INTERDISCIPLINAIRE STUDIE VAN BRUSSEL - V.U.B., *Brussel – Jerusalem*, eigen uitgave, 496 p.

J. DE BIE LEUVELING TJEENK, *Gerechtigden tot schadevergoeding bij zaakschade*, Deventer, Kluwer, 296 p., 75 fl.

CENTRE D'ETUDES JEAN RENAULT (U.C.L.), *Le nouveau droit du concordat judiciaire et de la faillite: les lois des 17 juillet et 8 août 1997*, Louvain-la-Neuve, Academia-Bruylant, 288 p., 2.200 fr.

F.C.M.A. MICHIELS, *De wet milieubeheer* (derde druk), Deventer, Tjeenk Willink, 260 p., 52,50 fl.

L.E.M. HENDRIKS e.a., *Hoofdstukken strafprocesrecht* (vierde druk), Deventer, Gouda Quint, 458 p.

A. MINKENHOF, *De Nederlandse strafvordering* (zevende druk, bewerkt door J.M. Reijntjens), Deventer, Gouda Quint, 546 p.

G.-J. LEENKNEGT, *Vrijheid van onderwijs in vijf Europese landen*, Deventer, Tjeenk Willink, 292 p.

W.H. VAN BOOM, C.E.C. JANSEN en J.G.A. LINSEN (red.), *Tussen 'Alles' en 'Niets'*, Deventer, Tjeenk Willink, 242 p.

P. ALAND (red.), *Jurisprudentie milieurecht 1996*, Deventer, Tjeenk Willink, 48 p.

J. SMITS en J.M. KORTBEEK, *Toekomstig gemeentelijk milieubeleid*, Deventer, Tjeenk Willink, 60 p.

COMMISSIE BESTUURSRECHTELIJKE EN PRIVAATRECHTELIJKE HANDHAVING, *Handhaven op niveau*, Deventer, Tjeenk Willink, 474 p.

F.A. NELISSEN, *Scheepswrakken en wrakkeschepen*, Deventer, Tjeenk Willink, 312 p.

J.W. VAN ITTERSUM e.a. (red.), *Memo superheffing 97/98*, Deventer, Kluwer, 256 p., 47,50 fl.

P.C.E. VAN WIJMEN, *Wet voorkeursrecht gemeenten verklaard*, Deventer, Kluwer, 278 p., 59 fl.

M. STORME en P. TAELEMAN (eds.), *Het proces in meervoud*, Diegem, Kluwer Rechtswetenschappen, 202 p., 2.100 fr.

M. DEVROEY, *Modelbrieven voor overheidsopdrachten* (losbladige uitgave), Lokeren, Konstruktieve Publikaties, 195 p., 2.480 fr.

B. LOUVEAUX, *La responsabilité de l'agent immobilier*, Diegem, Kluwer Rechtswetenschappen, 154 p., 1.968 fr.

K. LEUS, *Milieuaansprakelijkheid van gemeenten*, Antwerpen, Kluwer Rechtswetenschappen, 160 p., 1.978 fr.

N. HUSTIN-DENIS en D. SPIELMANN, *L'infraction inachevée en droit pénal comparé*, Brussel, Bruylant, 164 p., 1.450 fr.

D. D'HOOGHE, *De gunning van overheidscontracten en overheidsopdrachten*, Brugge, Die Keure, 694 p., 5.950 fr.

Juridische Adviseurs

KPMG is wereldwijd één van de grootste internationale dienstverlenende organisaties inzake audit, accountancy, belasting en juridisch advies en consulting. In België telt KPMG ruim 640 medewerkers in 7 kantoren.

KPMG Juridische adviseurs heeft ruime ervaring op het vlak van advies, bijstand, opstellen van contracten en het oplossen van problemen in de verschillende domeinen van het recht zowel van Belgische als van internationale bedrijven.

Adviseurs Sociaal Recht

(juniors) voor onze vestiging in Brussel

Adviseurs Handelsrecht

(juniors en seniors) voor onze vestigingen in Antwerpen en Brussel.

Als jurist(e) bent u gespecialiseerd in hetzij sociaal recht, hetzij vennootschaps- en handelsrecht. U kan terugblikken op 1 tot 5 jaar ervaring opgedaan bij een (internationaal) advocatenkantoor, een juridisch adviesbureau of een studiedienst. U zal onder begeleiding van een Manager of Partner betrokken worden bij de adviesverlening in één van de genoemde rechtsdomeinen. U bent goed drieluig (N - F - E) en beschikt over kritisch en analytisch denkvermogen, evenals zin voor initiatief. U geeft blijk van een goede teamgeest en u bent gemotiveerd om uw kennis en ervaring voortdurend te verruimen.

KPMG biedt een uitdagende internationale omgeving met een jonge dynamische werksfeer waarbij teamgeest primeert, permanente interne en externe vorming, zeer aantrekkelijke loopbaanperspectieven in een kantoor met internationale faam, persoonlijke begeleiding onder de vorm van 'mentorship', een aantrekkelijk salaris aangevuld met diverse extra-legale voordelen.

Overtuig ons van uw kwaliteiten door middel van een sollicitatiebrief aangevuld met een volledig CV ter attentie van de heer Luc Heynderickx, Partner, Neerveldstraat 101-103 te 1200 Brussel. Uw sollicitatie wordt met strikte discretie behandeld.

Advocatenkantoor **DE BAUW & MAEYAERT**

zoekt

MEDEWERKER (M/V)

Vereisten: perfect tweetalig F-NL en een goede kennis van een derde taal; goede studieresultaten, bij voorkeur een bijkomend diploma in het buitenland; interesse voor of ervaring in het economisch recht.

Gedetailleerd C.V. te sturen naar:
De Bauw & Maeyaert
Leopold II laan 281, 1081 Brussel

Limburgs advocatenkantoor

ICKMANS – NEUTS

Wenst onmiddellijk en/of per juli/augustus 1998 haar kantoor te versterken met een gemotiveerd en creatief

MEDEWERKER & STAGIAIR (m/v)

Zulks voor een all-round taak met de nadruk op handels- en economisch recht alsmede verbintenissenrecht.

Curriculum te sturen naar:
E. Neuts, Vrijheidslaan 13 te 3960 Bree.

Stibbe Simont Monahan Duhot

Advocatenkantoor

zoekt voor onmiddellijke
indiensttreding een (m/v)

- juridische opleiding vereist;
- talenkennis : min. Nederlands,
Frans, Engels;
- zin voor organisatie;
- enthousiasme en inzet;
- vertrouwddheid met computer.

paralegal

voor ondersteuning
van advocaten

*Kandidaturen, vergezeld van CV en foto, te richten aan :
de heer Marc Janssens, Henri Wafelaertsstraat 47-51, 1060 Brussel*

*The bitterness of bad quality
remains longer than
the sweetness of low prices*

**Wij verzorgen al uw administratief drukwerk aan
een onberispelijke kwaliteit tegen scherpe prijzen**

Drukkerij De Bie

Herentalsebaan 68 • B-2100 Deurne
Tel. 03/322 50 20 • Fax 03/321 73 93

**ANTWERPS
ADVOCATENKANTOOR**

zoekt

MEDEWERK(ST)ER

HEEFT U ERVARING

met werken in teamverband
op een gestructureerde manier
volledig geïnformatiseerd
(timesheets, Word, Jurisoft e.d.)

in ondernemingsrecht
(overnames, contracten, faillissementen, e.d.)

WIL U

Duurzaam en intensief aan uw carrière als
advocaat werken?

STUUR DAN UW C.V.

Aan AB&C CONSULTANTS
t.a.v. de heer Jan Rutten
Van Monsstraat 89
3000 LEUVEN

of E-Mail: ABC@POPHOAST.EUNET.BE

vertrouwelijkheid gegarandeerd